

NYDALA KLOSTERTRÄDGÅRD

Medeltida trädgårdsväxter Att spåra det förflutna

Seminarierapport 4
Nydala den 18 maj 2006

Medeltida trädgårdsväxter

Att spåra det förflutna

Seminarierapport 4

Nydala den 18 maj 2006

Rapportredaktör Jonas Haas, Hanne Romanus Haas. Grafisk design: Anders Gutehall.
Jönköpings läns museum. Box 2133. 550 02 Jönköping Tel: 036-30 18 00. E-post: info@jkpglm.se

Denna version kan hämtats ner kostnadsfritt som PDF från hemsidan www.nydalaklostertradgard.se
Tryckt version kan beställas genom Föreningen Nydala klosterträdgård. För kontaktuppgifter se ovanstående hemsida.

Utdrag ur tryckta och ajourhållna ekonomiska kartor är återgivna enligt tillstånd: Ur allmänt kartmaterial från Lantmäteriet. Medgivande 94.0133

Innehåll

Inledning	5
Mat för munkar och allmoge, <i>Adel Vestbö Franzén</i>	6
Kålgården – en början, <i>Ingrid Dyhlén - Täckman</i>	15
Norske klosterplanter, <i>Per Arvid Åsen</i>	18
Medeltida klosterträdgårdsväxter i Skandinavien, <i>Kjell Lundquist</i>	28
Medeltidens litterära växtvärld, <i>Inger Larsson</i>	38
Paneldebatt.....	47
Tekniska och administrativa uppgifter	54

Inledning

Den 18 maj 2006 genomfördes det fjärde seminariet inom ramen för projekt *Nydala klosterträdgård*. Ambitionen har varit att sammanfatta en del av det som vi idag känner till om våra medeltida trädgårdsväxter samt ge exempel på tolkningar av vår nordiska, medeltida trädgårdsodling. Detta leder in på de frågor som vi måste ställa oss inför planeringen av den trädgårdsanläggning som kommer att anläggas i Nydala under 2007. Fokus under tidigare seminarier har inriktats på att få en ökad kunskap och förståelse för cistercienserna som klosterorden och vilken roll de kan ha haft i vårt land när de verkade här under medeltiden. Denna rapport utgör den dokumentation av seminariet.

Seminariet har ingått i den seminarieserie som givits parallellt med övriga arrangemang inom projekt *Nydala klosterträdgård*. Idén till själva projektet väcktes under hösten 2002 och efter en förstudie fick det en formell start i januari 2004 efter att kommunstyrelsen i Värnamo beslutat att ställa sig positiv till projektet. Projekt *Nydala klosterträdgård* syftar till att skapa förutsättningar för att kunna bygga upp en mindre trädgård av medeltida snitt i anslutning till klosterruinen i Nydala. Idag vet man ingenting om trädgårdsodlingen vid Nydala kloster under medeltiden. Sökandet efter information innebär därför att man måste ta hjälp av många olika discipliner, öppna upp för samtal på flera nivåer och tillåta diskussioner för flera olika tolkningsmöjligheter. För att satsningen även ska kunna bli långsiktig läggs mycket arbete på att förankra projektet på en lokal nivå. Viktigt är också att få ett brett deltagande inte bara bland fackfolk utan även hos en intresserad allmänhet. Slutligen är förhoppningen att uppmuntra ett engagemang bland barn och ungdomar genom att visa upp Nydala kloster som en del av deras kulturarv.

Seminarierapporterna bygger dels på föredragshållarnas eget textmaterial och dels på ljudupptagningar som gjordes under delar av dagen. Sammanställningen av rapporten har utförts av Jonas Haas, byggnadsantikvarie på Jönköpings läns museum. Rapporten ska fungera som en minnesdokumentation för seminariedeltagarna samt som en innehållsrik redogörelse för de som inte hade möjlighet att delta. Framtagandet av denna rapport har möjliggjorts tack vare generöst bidrag från Sparbanksstiftelsen Alfa. Samtliga seminarierapporter finns att ladda ner kostnadsfritt från projektets hemsida: www.nydalaklostertradgard.se

Jönköping i juni 2007

Hanne Romanus Haas
Projektledare Nydala klosterträdgård

Mat för munkar och allmoge

Aadel Vestbö Franzén

Aadel Vestbö Franzén är fil.dr och kulturgeograf på Jönköpings läns museum. Hon skrev 2004 en avhandling i kulturgeografi vid Stockholms Universitet som handlade om jordbrukslandskapet i Jönköpings län under 1500-1700-talet. Följande artikel grundar sig på det föredrag som hon höll i Nydala under seminariet.

Kalkmålning som visar hur Rebecca gör i ordning måltiden med sin son Jakob (1 Mosebok, 27 kapitlet) för att få faderns välsignelse. Hon tillagar köttspad – sod – i en trefotsgröta hängandes över härden. Målning från 1400-talets början i Risinge kyrka i Östergötland. Bild ur Myrdal 1999.

Detta föredrag skall handla om vad vi vet om mat och matkulturen i Småland under tidig medeltid och en bit framåt. Det skall handla om landskapet, för det *var* och det *är* landskapet som ger oss mat och dryck. Det skall även försöka säga något om de *normer och föreställningar* som fanns kring mat hos allmoge och hos Nydalamunkar vilket leder in på frågor kring *mat och identitet*. Vem man *var* i det medeltida samhället avspeglades i vilken mat man åt liksom den mat vi äter i dag speglar inte så mycket klass som *kulturell och intellektuell identitet* och tillhörighet.

Vi vet mycket lite om matkultur under tidig medeltid. Det hör till de vardagliga strukturer som sällan sätter avtryck i det skriftliga materialet, ungefär som sömnvanor. De vardagliga strukturerna *är* svåra att komma åt eftersom vi sällan ifrågasätter de rutinmässiga elementen i vardagen. Men det finns källor som kan leda oss en bit på väg när det gäller att studera gångna tiders matkultur. Jag tänker då på vegetationshistoriska analyser, osteologiskt material, det som står mellan raderna eller i bisatser i de skriftliga källorna och givetvis arkeologin.

1100-talet, en brytningstid

Det finns många perioder under historien som vi kan beteckna som ”brytningstider”, då äldre traditioner får ge vika för nya bruk och seder, men frågan är om inte en av de viktigaste mentala skiljelinjerna i Sverige återfinns under 1100-talet. De flesta har under hela detta århundrade en fot kvar i det förkristna samhället och den förkristna tron, med andra foten står man i en ny kontext, den kristna. Denna period väntar på en mentalitetshistorisk studie, men en sådan är kanske vanskligare att skriva för Sveriges del, eftersom de skriftliga källorna för tiden är så få. Icke desto mindre kan vi lita på att kristendomens successiva införande har lett till helt nya sätt att se på saker och ting (en som dock försökt tränga bakom föreställningarna från denna tid är arkeologen Claes Theliander i sin avhandling om Västergötlands kristnande från 2005). Tag landskapet. Med införandet av kyrkan som sockenkyrka *centreras* landskapet från kyrkan som en mittpunkt och zonerar sedan i förhållande till denna (Andrén, bl. a. 1998:383–393). Även kyrkorummet var mycket kraftigt zonerat mellan zoner för män respektive kvinnor, mellan kyrktagna och icke kyrktagna kvinnor, odöpta och döpta barn, mellan präst och allmoge. En *ny mental indelning av rummet suddar ut eller kompletterar den äldre ”hedniska”* som så småningom fragmentiseras och kommer att återfinnas som sago- och sägenstoff.

Det finns skäl att förmoda att synen på mat genomgick en stor förändring i samband med övergången från ett förkristet till ett kristet synsätt. Den kristna synen på mat som ett ”gudslån” som man skulle äta med tacksamhet och där en av de sju dödssynderna var frosseri har inneburit ett helt nytt sätt att tänka jämfört med en förkristen fest- och fyllekultur där maten och ölet skulle finnas i överflöd och förtäras under festliga frosserier. Inte för intet präglades Valhallsföreställningarna om hur de oskadda krigarna efter en dag fylld med strid kommer till ett evigt pågående gästabud där de fick mjöd från geten Heidrunds spenar och åt fläsk från galten Särinner som återuppstod varje dag. Det är en sybaritisk präglad dröm om livet efter detta som givetvis speglar det förkristnas samhällets syn på mat och rusdrycker (Nedkvitne 2004:32–34). Mat var inte förknippad med *synd* om

4). Mat var inte förknippad med *synd* om något sådant begrepp ens existerade. En viking skulle ställa sig mycket frågande inför begreppet försakelse. ”Måttlighet” var en dygd även hos vikingarna men byggde liksom hos romarna på tankar och ideal om vilket intryck man gör på andra människor. Det har inget att göra med en tacksamhet mot den Gud som i nåd ger en det dagliga brödet.

Detta kan vara viktigt att ha i åtanke när vi går ner i det tidsdjup som leder till tidig medeltid. Jag befinner mig på hal is när jag skall säga något konkret om denna period, men det delar jag med de flesta som sysslar med den tidiga medeltidens historia.

Mat och landskap i Småland under medeltiden?

Europa präglades under 1100 och 1200-talet av en markant befolknings- och bebyggelseexpansion. Vi kan se denna process även i Sverige i pollenanalyser från bland annat Småland (Lagerås 2002:33–57). Det förefaller som om man under denna period återkommer till områden som inte varit uppodlade och röjda för åker på ca 500 år. Många områden som var uppodlade under äldre järnålder framstår som igenväxta under den yngre järnåldern och ända fram till ca 1100/1200-tal. Möjligen har man under några hundra år satsat mer på boskap än på odling, alternativet är att bygdens tyngdpunkt har flyttat och förtätats under en period för att senare åter spridas ut i samband med en ny befolkningsökning. Vi ser i alla fall en period av nyodling och öppnande av landskapet under den tidiga medeltiden. Bygderna kring Rusken var troligen tämligen glest befolkade när de första munkarna kom dit på 1140-talet, men man skall därmed inte förutsätta att landskapet var oanvänt. Det var ”paxat” och indelat. Från första början talas det i diplomaterialet från Nydala om två herrar, bröderna Peter och Gudmund som betecknas som stormän i ”landet” som man i detta sammanhang bör förstå som östra Varend eller västra Njudung (Gejrot 1994:199 m fl). Dessa två bröder skänker fiskerättigheter till munkarna i sjön Rusken, men mot en tredje broders vilja och så är stridigheterna i gång. De första diplomerna kring Nydala gäller just rättigheter till fiske i Rusken och i sjö vid namn Skeen, där

---

munkarna har köpt till sig fiskerättigheter. Att det blir konflikter kring detta beror på att det var redan utnyttjade resurser, använda och ägda av någon/några andra.

Vid 1200-talets början får vi en bättre uppfattning om klostrets produktionsförhållanden i och med ett brev från Ärkebiskop Anders i Lund där han räknar upp gårdar som redan ligger under klostret, som grangier eller som utgårdar. Till de *enskilda gårdarnas* tillhörigheter räknas: åkrar och skogar, ängar och betesmarker, fisken och kvarnar, uppodlad och ej uppodlad mark. Dessutom nämns trädgårdar och buskar. Detta är således vad en gård har för tillgångar i landskapet. I senare brev tillerkänns munkarna del i skogar (Ibid:200–202). År 1216 beskrivs hur Vrigstad kyrka och Nydala byter gods med varandra så att de båda ”huvudmännen” skall ha sina gårdar samlade men att ett utmarksområde som ligger *utanför hägnaderna* till Vrigstads gårdar respektive Nydalas underliggande gårdar skall utnyttjas gemensamt (Ibid:203). Men maten då? Ja någon ledning ges av ett brev från 1238 när vi får veta vad som produceras i skogarna i Östbo härad. Även om skogen i fråga tillhör häradet har munkarna ”frihet att gå till ovannämnda skog för olika ändamål, det vill säga för att få bete till boskapen, för svinuppfödning, trädfällning, sökandet efter bin och jakt” (Ibid:208).

Det är uppenbart att dessa nyttigheter inte var till för att direkt mätta munkarnas munnar. Boskapens, viltet och svinens kött kom knappast till munkarnas bord, men bör ha utgjort ypperliga varor för byten eller försäljning. Honung och vax från bin kom säker däremot direkt till nytta i klostret samt mjölk från nötboskapen.

Beskrivningen av landskapsutnyttjandet i dessa tidiga diplom visar att hela landskapet var indraget i en produktion av mat. Skogen användes till sista plats till jakt, svinfetning på ollonskogor, samt bijakt. I bäckarna fanns kvarnar, i sjöarna och utloppen till sjöarna fasta fiskeanordningar. Och detta i en bygd som ändå var tämligen glesbefolkad om man jämför med den centrala delen av Njudung längre österut.

Om vi befann oss i denna del av Småland en augustidag under 1100-talet och passerade en av allmogens gårdar skulle vi troligen finna

ensådesåkrar som stod fulla med korn att skörda. Möjligen skulle vi hitta mindre lyckor där något lite råg eller vete odlades, men det är osäkert.

Kornet användes till öl, gröt, kokta degprodukter av kroppkaketyper, som ingrediens i mjölpor och soppor och som grynmat. Och givetvis till bröd. Vi skulle hitta åkrar där man odlade hampa till reptillverkning, kanske något lin till textiltillverkning. I trädgårdarna skulle vi finna olika kål och löksorter, enkla kryddor samt äppelträd. Fynd av humle i yngre järnålderskontext har hittats i Skåne (Söderberg 2005:251-261), så kanske skulle vi redan under 1100-talet hitta humlegårdar men det är osäkert. Troligen var pors den vanligaste ölkryddan.

I visthusen skulle vi finna torkat och saltat kött, torkade och rökta korvar och blandprodukter och syltor av olika slags inälvsmat från tama och vilda djur. Tunnor med saltad fisk eller knippen av torkad fisk skulle finnas. Vi skulle finna ostar av olika slag, smör och äggmat och brödkakor hängande i taket. I tunnor skulle vi hitta korn eller färdig malt som skulle bryggas till öl och i andra tunnor skulle det finnas olika typer av lättjasta drycker på malt, honung, sav etc. En tunna alkoholstarkare festöl skulle stå i ett hörn. Den färdiga drycken skulle föräras tämligen omgående och man producerade hela året nya jasta drycker utifrån de råvaror som stod till buds. Träaskar, tunnor och lerkärl med mjölksyrade produkter skulle stå på hyllorna. Kryddor skulle hänga till tork, liksom torkade växter för medicinskt bruk. Salttunnan vårdade man som en skatt. Honung fick man ställa högt upp för att inte barnen skulle komma åt med fingrarna och slicka i sig. Jag kan inte förstå annat än att man åt en varierad kost och ganska väl sammansatt kost.

Inne i husen skulle vi troligen finna en balja med surmjölk som användes som törstsläckare för den förbipasserande. Av jasta drycker skulle vi troligen serveras ett överjast lättöl eller svagdricka. Överhuvudtaget tror jag inte att det skulle ha gått någon nöd på oss om vi en dag damp ner på en hyfsad välmående gård i det tidigmedeltida Småland. Boskapen som betade i skogen skulle visserligen vara mycket mindre än dagens men *osteologiska jämförelser* har visat att boskapen under tidig-

medeltid hade högre mankhöjd än de vi hittar i senmedeltida eller efterreformatiska kontexter (Sten, 1994:35–50, tabell 1, s 42–43).

Vad skulle vi *inte* hitta? Potatis, morot och tomat förstås. Färsk mjölk dracks troligen av barn men framför allt användes mjölken till sekundärprodukter, så färsk mjölk skulle vi inte serveras. Vin, exotiska kryddor och andra importvaror bör ha varit förbehållet samhällets ekonomiska toppskikt. Vete var sällsynt men fanns, råg började komma mer och mer. Havre kom inte att slå igenom förrän på 1500-talet. Men korn kan inte jäsa om det inte mäلتas först, så det bröd som framställdes av korn var antingen ett mjukt bröd som var nygräddat och fick ätas med en gång innan det torkade till en hård kaka, eller ett torrt förrädsbröd som det norska flatbrödet ungefär. Det torra kornbrödet har dock haft en klar västskandinavisk utbredning och det är troligt att det kornbröd som bakades i Småland var ett färskbröd (Campbell, 1950). Man kunde även baka färskbröd lagrades och sedan mjukas upp i olika vätskor.

Skulle vi hitta svamp? Kanske inte, svamp innehåller väldigt lite energi och ger egentligen endast en liten smakpåverkan. Kräfter? Jag är tveksam, men håller det öppet om man på sensommaren även åt detta skaldjur. Skaldjur liksom svamp har i nordisk kontext setts på som ”överklassmat” långt fram i tiden. Åt man detta i det tidigmedeltida Småland? Kött från smågnagare? Kanske från bäver, ekorre? Eller var detta fattigmanskost, nödkost. Dock vet vi att jakt bedrevs på ekorrar för skinnets skull.

Åt man bär? Troligen plockade man om man var i skogen, men tog man hem och torkade? Vad gäller nötter var plockandet av dessa strängt reglerade i de medeltida lagarna. Men visst kunde man väl ta hasselnötter från hassel på de egna ägora. Ek och bokollon var till för svinfetning av skogsgående svin så de fick inte användas för egen del.

Vilka mattabun fanns? Råtta, hund och katt förstås. Troligen även häst.

Bondeåret

Det finns en uppfattning om bondeåret som varande av cyklisk karaktär där tiden kretsade kring årstiderna och där varje år liksom var som det förra. Detta är en sanning med modi-

fikation, det stämmer bara såtillvida att böndernas arbetsuppgifter ständigt återkom under året. Bönderna var hela tiden tvungna att planera för flera år framåt och man påminnes ständigt om tidens gång genom att barn föddes och växte, gamla dog, en ny generation tog över en gård etc. Det fanns dessutom flera dynamiska cykler att förhålla sig till. Inägomarkens åker var tämligen permanent även om vissa delar varje år togs ut till kort- eller långtidsträda. Man kunde odla upp en tillfällig intaga i utmarken som kunde bära ett till två års skörd, lägga den som äng ett par år och sedan tillbaka till utmark eller betesmark. Denna yta kom sedan kanske att odlas upp vart femte, tionde eller tjugonde år. Inom de stora ängsarealerna skedde en ständig växling av växtlighet. Vissa delar av ängen var ren skog, andra var mer öppna och tuktade. Och alla dessa delar bytte med jämna mellanrum plats. Bondehushållets år var fyllt av planeringar för framtiden. Däri fanns också givetvis rum för tankar på hans eller hennes själs frälsning och Jesu återkomst, och kyrkoåret som jag kommer till nedan, fanns parallellt med bondeåret.

Vi kan även skissa på ytterligare ett år, det magiska. Vi möter det i olika bondepraktikor och i lokala regler för när olika sysslor borde infalla. Här fanns även ett stort inslag av förkristna kvarlevor. Sålunda var månfasen lika viktig för sådd och skörd som väderleken. Det fanns en inspiration från den kyrkliga värden i det magiska året, men det fanns dessutom en uppsjö av olika varelser man skulle hålla sig väl med. Detta gäller för övrigt inte bara det gamla bondesamhället, vi har ett magiskt tänkande även i dag i många delar.

Munkarnas mat

Munkarna som kom från Clairvaux till Nydala kom in i den befintligt matkulturellt kontext som skisserats ovan. Det finns skäl att tro att munkarna fick anpassa sig till denna även om vi vet att de valde bort kött delen av kostcirkeln. Givetvis kunde man importera vissa varor från t.ex franskt eller tyskt område, man kunde köpa eller byta till sig varor och abboten som enligt regeln åtminstone skulle besöka Clairvaux en gång om året (som vi vet, så slarvades det något med detta) kunde ju ta med sig saker tillbaka. Vin måste man ha till

---

nattvarden och det bröd som åts i klostret var troligen bakat på vete. Men den dagliga utspisningen skedde med mat som var närproducerad på klostrets grangier eller på annat sätt underliggande gårdar. Nu skall jag ställa två frågor:

- 1) vilka var det som åt och
- 2) vad vet vi med säkerhet att de åt.

Svaren får vi återigen försöka hitta i de sextio diplom som finns bevarade till och från Nydala kloster och som finns med i Clas Gejrots genomgång av diplommaterialet från 1994.

1) Diplomen svämmer inte över av namn på munkar och lekmän, men när de nämns – i de flesta fall är det klostrets förrådsmästare som avses – så heter munkarna: Toralv, Tove, Petrus och Forkun. Förutom Petrus (Peter) är det fornnordiska namn. Latiniserade dock i originaldokumenten. En Peter från Norge omtalas. Lekbröderna heter: Hagbard, Gjord, Åke, Viking och Svarte. Inga svårtigheter med att härleda dessa namn. Bland abbotarna blandas nordiska och utländska namn: Rickhard, Vilhelm, Kristman, Germund och Nils. En prior omtalas vid namn Bo.

Inslaget av infödda nordbor på Nydala kloster kom med tiden att bli betydande även om den första kullen munkar var utlänningar. Redan i diplommaterial från 1192 omtalas munkar och lekbröder med nordiska namn, men då är vi för all del femtio år efter klostrets grundande (Gejrot 1994:197 ff).

2) Vad åt man? Diplomen är heller inga utförliga menyer, men ger oss en bild av en mathållning som man kan förvänta sig av tidens nordbor: mycket handlar som sagt om fiske och fiskerirättigheter. Fisk var ett livsmedel som inte bör undervärderas. Inte minst i samband med att kristna normer vann insteg i samhället med nya inslag som fastedagar och för cistercienserklostrens del förbud mot köttmat. Intressanta är två brev från 1279 som ger Nydalamunkarna rätten till intäkterna från två socknar på Öland för att kunna inhandla sill ”Den mat som de alla tillsammans ständigt skulle klara sig på” (Ibid:226-227).

Det är troligt att den sill (möjligen med inslag av strömming) det är tal om här landades och saltades i Kalmar, eftersom vi vet att

munkarna hade en gård vid hamnen i Kalmar i sin ägo (Ibid:209, 216).

Vi kan så långt sluta oss till att munkarna i Nydala åt en lokalt baserad kost, den innehöll inte kött men däremot fisk i stora mängder. Dock tror jag att munkarnas identitet med orden och dess ursprung ledde till en identifikation med det kontinentala Europa, och där åt man jäst bröd. Vid sidan om vetebrödet bör de ha ätit ett färskbröd bakat på korn eller ett flatbröd, de drack öl men även vin. Vinet, som bland annat ingick i nattvarden, måste importeras, vetet kan ha producerats vid klostrets grangier eller importerats.

Maten i kyrkoåret

Inledningsvis antydde något om skiftningar i betydelsen av mat och matintag mellan förkristen och kristen tradition vilket leder oss över på frågan om maten som tidsmarkör eller maten i kyrkoåret.

Maten och måltiderna i klostren var en del av en ständigt pågående gudstjänst. Måltiderna inföll vid vissa, reglerade tider, just *måltider* (Mahlzeit). Måltiderna ingick i den överordnade tidsorganisation som i klostret helt dominerades av *kyrkoåret*. Nu påverkade kyrkoåret hela det medeltida samhället, men det var *ett* år att jämföra med t.ex jordbruksåret som var den storhet allmogen i första rummet måste förhålla sig till.

Kyrkoåret kretsar kring navet Jesu födelse, hans liv och verk och hans död, uppståndelse och himmelfärd samt utgjutelsen av anden till lärjungarna vid pingst. Kyrkoåret upprepas ständigt med vissa datum som är fasta som julen och andra flytande som påsken som följer månkalendern. Kyrkoåren avlöser varandra och är egentligen samma år. Det finns ingen framåtsyftande rörelse från kyrkoår till kyrkoår, förutom den övergripande förberedelsen för Kristi återkomst vid tidens ände. En av de viktigaste beståndsdelarna i kontakten mellan Gud och människa är *en* måltid, nämligen nattvarden som skall påminna om Jesu sista måltid med lärjungarna då stafett-pinnen överlämnas till dem med orden att ”gör detta till min påminnelse”. Likaledes ser jag livet i ett cistercienserkloster, matintag, bön liksom arbete som något som skall ske i ständig påminnelse om Kristi liv. Måtiden blir även det en tidegård.

Därför var munkarna troligen ganska medvetna vid varje tid om matens symboliska och metaforiska betydelse. Det fanns troligen en noggrann mathållning, närmast schemalagd och man åt alltså en vegetarisk diet med fisk, ägg och ost som viktigaste proteinkällor.

Var måltiden dagens höjdpunkter eller en del av en trist rutin? Man åt ett huvudmål och ett kvällsmål utom i fastan då man endast åt huvudmål. Brödransonen var lika stor antingen man åt en eller två mål (Leroux-Dhuys, 2001:56). Det säger sig självt att måltiderna bör ha varit mycket efterlängtade. Man åt under tystnad till textläsning och hade således en möjlighet att försjunka i maten och verkligen ta del av maten med smak och luktsinne. Eftersom munkar och lekbröder också har smaklökar så hade man också någon sorts matupplevelse.

Vi bör även hålla i minnet att cistercienserorden inte var en fattigmansorden i den bemärkelse att man tog in vem som helst i gemenskapen. Trots en ideologi präglad av försakelse och ständigt arbete och bön var det ingen tiggardorden, utan en orden som endast tog in munkar från samhällets övre skikt. En större social blandning fanns hos lekbröderna, men en cisterciensermunk kände till hur mat smakade i samhällets topp. Den matkultur man identifierade sig med var inte i första hand allmogens mat utan adeln och storböndernas mat. Ledde detta till en ständig saknad av den mat man hade vant sig vid i det tidigare mundäna livet och ledde det till en anpassning av klostrets matlagning till de smakskalor man hade med sig sedan tidigare? Detta är frågor jag gärna skulle vilja ha svar på. Finns det någonstans en bevarad veckomeny från ett cistercienserkloster?

Klostrets kök var ett storkök och det var ett modernt kök om man jämför med de kök som fanns under tidig medeltid i Småland. Överbygd ugn med skorsten har troligen inte funnits i dessa delar av Sverige förrän tidigast kring sekelskiftet 1400. Maten man lagade var således stekt över eld, grillad över eld eller kokt och sjuden. Detta kan vi ha i baktanke när vi nu närmar oss det viktigaste livsmedlet: brödet.

Bakning av tunnbröd under 1500-talet, enligt Olaus Magnus. I västra Skandinavien har traditionen med brödbak av förrådsbröd en eller två gånger om året en lång tradition. Bild ur Mvrdal 1999.

Brödet

Jag behöver knappast gå in på brödets centrala betydelse i kristendomen. Brödet finns i nattvarden, i Fader vår som numera heter Vår fader. Fiskar, bröd, salt, senapskorn och vin, där har vi Nya testamentets basråvaror. Men vi skall snöa lite mera in på brödet när vi nu närmar oss resonemangen kring de matkulturella komplexen.

Men åter till de matkulturella förutsättningarna. Matkultur har historiskt sett varit sega strukturer, intimt förknippade med människors eller grupper av människors identitet och gränssättning mot andra grupper av människor (Ex : Pat Caplan, red. 1997). De är så på många ställen i dag och var det även här fram till för några decennier sedan. Vad som har skett med vår matkultur de senaste fyrtio åren behöver jag inte ord så mycket om, vi befinner oss i ett konsumistiskt sammanhang där vi signalerar tillhörighet och klass med prylar och mat mer än någonsin tidigare samtidigt som förändringarna inom det matkulturella komplexet accelererar snabbt. Kunskapen om rätt kakaoböna i chokladen, vad man använder citronbasilika till, om man skall välja vit eller svart tryffel, och vilken vindruva som för tillfället är inne eller ute är starka markörer för samhörighet och gränsdragning mot ”de andra” utbildade McDonaldsätarna.

Men ändrades matkulturen under medeltidens gång? Åt man det samma år 1450 som år 1150? Och om det fanns förändringar i det matkulturella komplexet, kan vi komma åt det? Det är möjligt. Vi skall försöka.

Under tidig medeltid växer det fram en frälseklass i Småland (Hansson 2001). Vi har träffat på ett par tidigmedeltida stormän tidi-

gare, nämligen Peter och Gudmund som tydligen hade stora landintressen i Östra Finnveden och Västra Njudung (Gejrot, 1994:197-198 m fl). Många små frälssläkter upprättade befästa gårdar eller gårdar som på annat sätt skilde sig från de omgivande mindre gårdarna. Men framför allt kom frälset att arbeta med andra sociala markörer för att manifesteras sin makt. Klädedräkt, vagnsdetaljer, dyra hästar och mat är de markörer man kan tänka på direkt. Här fanns det överskott som behövdes för att köpa eller byta till sig matvaror som inte fanns i närområdet. Det småländska frälset hade troligen andra rumsliga mönster än allmogen och genom släktskap med adelssläkter på t.ex danskt område kunde man lätt komma i kontakt med andra matvanor, t ex. jästa bröd bakade på vete och råg, kryddor, vin, ris, oljor etc. Inköpslistan inför upplandslagmannens Birger Perssons begravning år 1328 omfattade bland annat peppar, saffran, ingefära, kanel, anis, ris och mandel (Hildebrand, 1983, tredje boken 478-479). Det fanns för det världsliga och kyrkliga frälset en strävan att manifesteras makt och avstånd neråt genom mat. Det kom även matinfluenser direkt utifrån genom utlänningar som genom giftermål eller arbete, särskilt inom den nyetablerade kyrkliga sektorn, kom till Sverige. Även här handlar det om samhällets övre skikt.

Nya matinfluenser kom således dels med de invandrade kyrkans män och kvinnor från 1100-talet och framåt, genom Hansans handelsmän från 1200-talet och framåt, genom det tyska inslag i befolkningen som under t.ex. 1400-talet uppgick till ca hälften i många städer. Vi vet att tyska knektar på Nyköpingshus vill ha råg att baka bröd på (Myrdal, 1985:70). I Jönköpings tänkebok uppträder flera Jutar, dvs danskar under 1400-talet. Alla dessa kom från områden med matvanor som skiljde sig från de svenska. Och detta framför allt med avseende på brödet. Det jästa brödet!

På kontinenten åt man mjukt, jäst bröd, antingen ett vitt vetebröd eller ett mörkare surdegsjäst rågbröd. Det var alltså dessa brödvanor medeltidens invandrare tog med sig till Sverige eller saknade i Sverige. Att få till ett svenskt vetebröd var inte omöjligt men det förutsatt att man kunde importera vete, eftersom vetet inte var en pålitlig gröda i Sverige.

Visst odlades den men skördeutfallet kunde variera avsevärt från år till år. Det omtalades långt fram i tiden som ”ängersäd”. Blev skörden bra ångrade man att man inte odlat mer, blev den dålig, ångrade man att man odlat det överhuvudtaget. Frälset med sina kontakter i Danmark och längre söderut hade troligen inga problem att få tag på vete. Från antropologiskt håll och från Rigspula, det medeltida eposet, vet man att vetebröd räknades som överklassmat, medan underklassen, bland annat de ofria, åt ett grovt och tungt bröd fullt med agnar. Det gick dock att få till ett jäst bröd i Sverige om man använde råg. Rågen gav inget vitt bröd och det fick jäsa med surdeg och man kunde på så sätt framställa ett mjukt bröd eller ett jäst hållbart förrådsbröd av knäckebrödstyp.

Av pollenanalyser ser vi att rågodlingen ökar successivt i Sydöstra Sverige från tidigmedeltid och framåt. Detta faktum bör absolut knytas till nya brödvanor. Men hur odlades rågen från början i t.ex Småland?

I pollenmaterialet ser vi en annan ökning, nämligen av gran. Under perioden vikingatid och fram till ca 1400-tal går granen från att vara ett inslag bland andra träd till att bli skogsbildande. Granen leder till en podsole-ring av marken.

År 1336 ansöker frälsemannen Gjerd Tordsson om att få ta upp en ”tillfällig odling” på Nydalmunkarnas skog (DS 3228). Detta får han under förutsättning att han inte tar ner ekar eller andra *bärande* träd. Att han skall ta ner träd antyder att det handlar om en svedja. Han får tillåtelse till två skördar och en roveskörd. Med all sannolikhet är det råg som är huvudgröda på svedjan. Under 1300-talet vet vi således att råg är ett önskat sädesslag, att det odlas på svedjor och ständigt ökar i pollenmaterialet, men vi kan ännu inte säga i vilken utsträckning det odlas.

Från ca 1350 gick stora delar av Europa in i det som kallas ”Den senmedeltida agrarkrisen”. Orsakerna var flera till den befolkning- och bebyggelseenergi som kan spåras, men i botten ligger troligen de pestepidemier som i genomsnitt vart 15de år svepte över Europa och dödade ca 30% av befolkningen. Den mest kända är digerdöden, men de återkommande epidemierna ledde till en decimering av befolkningen som blev bestående. Där-

---

emot var det all time high för de som lyckades överleva. Den ödeläggelse av gårdar som vi ser i Småland på upp till ca 40% av gårdsenheterna (Bååth 1983, Larsson 1970:24-46) under en hundraårsperiod speglar i mycket en förflyttning från marginalerna och inåt kärnbygden allt eftersom de attraktiva gårdarna lämnades utan brukare. Men hur hålla jordbruket i gång med en allt minskande befolkning? Återigen kan vi gå till pollenanalyserna och fråga oss: växte landskapet igen? Upphörde brukandet av tidigare brukad mark? Svaret är nej. Tidigare åkrar blev ängar, tidigare ängar blev beteshagar. Och det som fanns till överflöd var den nyligen etablerade granskogen. Den drogs nu in i ett omfattande markutnyttjande genom svedjande. Svedjandet krävde stora arealer men förhållandevis liten arbetsinsats som dessutom var spritt över flera år från röjning till skörd. Avkastningen var inte större än på den egna åkern, men eftersom arbetsinsatsen kunde delas mellan flera aktörer från flera gårdar gjorde detta inte så mycket. Efter skörd kom under flera år en härlig gräsväxt som kunde användas till slätter eller till bete. Svedjandet var liksom ett Kinderägg med tre överraskningar i ett.

Med svedjandet etablerades rågodlingen i sydöstra Sverige. Med tiden växte befolkningen åter och rågodlingen kom, när skogen blev en mer påpassad resurs att flytta in till inägorna och integrerar i de fasta åkrarnas odlingsrytm. Detta skedde ca 1550 och framåt (Vestbö-Franzén, 2005:bl.a. 164–165).

Dock var det flera komponenter som skulle passa innan rågbrödet kom på bordet. Jästa bröd kräver övertäckta ugnar med kupoler som kunde förvärmas så att värmen spred sig jämt kring brödet. Vi vet att sådana

ugnar fanns senast vid 1400-talets mitt hos allmogen i norra Småland, men troligen fanns denna typ av bakugnar i Nydala kloster redan när klostret etablerades.

Under förhistorisk tid och tidig medeltid skedde bakandet av färskbröd genom att säd maldes till mjöl och bröd bakades varje dag. Det finns tolkningar som hävdar att malandet på handkvarn var trälgåra. Med det successiva avskaffandet av ofri arbetskraft i och med kristendomens införande kom malandet och brödbaket att ingå i hushållets egna sysslor och då framför allt i kvinnornas tidbudget.

Vattenkvarnen som infördes under tidig medeltid kom att underlätta för malandet. Man kunde mala mycket mjöl på en gång och man slapp det dagliga malandet av den mängd som skulle gå åt till dagens brödranson.

Vad var det då för rågbröd som så småningom vann insteg bland allmogen. Jo, det kom att blir det jästa men ändå hårda spisbrödet, bakad på en blandning av korn och råg. Föregångaren till dagens knäckebröd. Detta bröd bakades periodiskt, kanske 3-4 gånger per år, kanske oftare, och kunde sedan förvaras hängande i visthusboden (Campbell, 1950:31–32).

Vi ser således ett agrartekniskt komplex bakom rågbrödets införande som innehåller kvarnarna från 1100-talet och framåt, slaveriets upphörande vid ungefär samma tid och fram till ca 1200-talets slut, svedjandets införande under 1300-talet, de överbyggda bakugnarnas införande under 1400-talet och slutligen rågodlingens införande i de permanenta åkrarna från 1550 och framåt.

Aadel Vestbö Franzén

Litteratur:

- Andrén, Anders, 1998: Landscape and settlement as utopian space. *Settlement and landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark. May 4-7 1998* (Ed. Charlotte Fabech & Jytte ringtved). S. 383-393.
- Bååth, Käthe, 1983 "Öde sedan stora döden var.." *Bebyggelse och befolkning i Norra Vedbo under senmedeltid och 1500-tal* (Bibliotheca historica Lundensis). Lund
- Campbell, Åke, 1950: *Det svenska brödet. En jämförande etnologisk-historisk undersökning*. Stockholm.
- Caplan, Pat (red), 1997: *Food, Health and Identity*. London & New York.
- Gejrot, Claes, 1994: *Diplomata novevallensia. The Nydala Charters 1172-1280. A Critical Edition with an Introduction, a Commentary and Indices*. Stockholm.
- Hansson, Martin, 2001: *Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid*. Lund Studies in Medievale Archaeology 25. Lund.
- Hildebrand, Hans, 1983: *Sveriges medeltid. Tredje boken. De högsta i samhället*. Stockholm.
- Lagerås, Per, 2002: Landskaputveckling och markanvändning. Markens minnen. *Landskap och odlingshistoria på småländska höglandet under 6000 år* (red. Björn E. Berglund, Klas Börjesson).S. 33-57. Stockholm.
- Larsson, Lars-Olof, 1970: Kronans jordeböcker från 1500-talet och den medeltida ödegårdsprocessen. Några synpunkter på terminologi och retrospektiv metod. *Historisk tidskrift 1/1970*. S. 24-46). Stockholm.
- Leroux-Dhuys, Jean-Francois, 2001: *Cistercienserkloster. Historia och arkitektur*. Solna.
- Nedkvitne, Arnved, 2004: *Möten med döden i norrön medeltid*. Stockholm.
- Myrdal, Janken, 1985: *Medeltidens åkerbruk. Agrarteknik i Sverige ca 1000-1520* (Nordiska museet handlingar 105). Stockholm.
- Myrdal, Janken, 1999: *Det svenska jordbrukets historia. Del II. Jordbruket under feodalismen 1000-1700*. Stockholm.
- Sten, Sabine, 1994: Storleksvariationer hos medeltida och nyare tids nötkreatur och får. *Svenska husdjur från medeltid till våra dagar* (Red. Janken Myrdal & Sabine Sten). S.35-50.
- Söderberg, Bengt, 2005: *Aristokratiskt rum och gränsöverskridande. Järrestad och sydvästra Skåne mellan region och rike 600 - 1100*. RAÄ, arkeologiska undersökningar. Skrifter No 62. Stockholm.
- Theliander, Claes, 2005: *Västergötlands kristnande. Religionsskifte och gravskicket förändring 700-1200*. GOTARC. series B, Gothenburg archaeological theses. Göteborg.
- Vestbö-Franzén, Adel, 2005: *Råg och rön. Om mat, människor och landskapsförändringar i norra småland, ca 1550-1700* (Meddelanden nr 132 från Kulturgeografiska institutionen, Stockholms Universitet). Stockholm.

Kålgården – en början

Vad vet vi idag om gångna tiders trädgårdar och växter i Stockholm

Ingrid Dyhlén-Täckman

Ingrid Dyhlén-Täckman är arkeolog och antikvarie på Stockholms stadsmuseum. Hon har medverkat vid ett antal trädgårdshistoriska utredningar i Stockholm, bland annat vid utgrävningar av Humlegården, Mariagårdstjappan och Vetenskapsakademiens trädgård. I sitt föredrag i Nydala presenterades några medeltida trädgårdar i Stockholm och vad som är känt om dessa. Följande artikel är en sammanfattning av detta föredrag.

Historik

Stockholm nämns första gången 1252 i ett brev som Birger Jarl skriver och detta anses vara årtalet för Stockholms grundande. Redan tidigare fanns en kastal på holmen, Gamla Stan. Stockholms stadsmuseums arkeologer har vid arkeologiska undersökningar på inre borggården vid nuvarande Stockholms slotts påträffat byggnadslager som har daterats till sekelskiftet 1100-1200.

Stockholms medeltida kloster

Gråmunkeklostret på Riddarholmen

Det äldsta klostret är Franciskanerklostret som 1270 anläggs på Gråmunkeholmen, nuvarande Riddarholmen. Franciskanerna ägde nuvarande Kungsholmen som då kallades för Munklägret. Klostret byggdes ut i etapper fram till reformationen 1527. En del av nuvarande Riddarholmskyrkan utgör klosterkyrkan och flera medeltida murrester finns kvar i husen om både sidor av Gymnasiegränd vid kyrkan, (Gamla riksdagshuset och Östra Gymnasiehuset). Klostergården låg söder om kyrkan och någon form av odling har säkert förekommit.

Klara kloster på Norrmalm

Den kvinnliga motsvarigheten av gråmunckarna hade sitt kloster på Norrmalm där idag Klara kyrka ligger. Magnus Ladulås donerade mark 1286 och 1289 var klostret färdigbyggt. Magnus Ladulås satte sin sjuåriga dotter Rickissa i klostret. Hon kom sedan att bli abbedissa för klostret. Klara kloster ägde stora jordegendomar på Norrmalm, Östermalm, Djurgården och ända ut i Stockholms skärgård. I Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister för Danderyds socken finns en

Klara kloster, nuvarande Klara kyrka, i Stockholm. Framför klostermuren ligger en inhägnad kålgård med odlingsbäddar som flankerar infarten till klostret.

plats nämnd som Sancta Rara Tjappan i Danderyd som lär ha tillhört Klara Kloster.

Flera arkeologiska undersökningar har genomförts på området vid Klara Kloster. Den sista undersökningen ägde rum år 2000. Vi fann förutom gravar från 1600 och 1700-talet murrester och ett tegelgolv som tillhört Klara Klosters västra länga.

Vi tog också makrofossilanalys i en grav som låg ovanför ursprunglig marknivå. Ett frö av rosenmalva kunde identifieras. Arten omnämns på 1600-talet. Denna art kanske kan ha odlats under klostertiden. Under 1980-

talet togs jordprover för pollenanalys och man fann pollen av nejlikväxter, rosväxter, gråbo, malört, vildgräs, mjölkört och ljung.

Svartbrödrarklostret i Gamla stan

Det yngsta klostret, Svartbrödrarklostret, i Gamla stan grundades 1336 av Dominikanerna. Klostret har möjligtvis haft någon form av odling.

Kålgårdar

Ett av de bästa källmaterialen när det gäller forskning om Stockholms historia är stadens tänkeböcker (protokoll över sammanträden i Stockholms råd). Dessa förvaras i stadsarkivet och den äldsta tänkeboken är från 1474. Det har säkerligen funnits äldre böcker som försvunnit men sammanlagt rör det sig om 64 volymer fram till 1660. Här skrevs om domslut som togs i rådstugan och om husköp, husbyten, arv m.m.

I stadens tänkeböcker kan det finnas spår av de äldsta trädgårdarna i Stockholm.

Jag har börjat forska i perioden 1474-1558 för att få kunskap om eventuella trädgårdar och dess funktion. I tänkeböckerna förekommer beteckningar som kålgård, kålgårdstomt, kålgårdsporten, kryddgård, örtagård, tregårdh, appellagård, malmgård och torghandel.

I vissa fall omtalas speciella trädgårdar som Slottskålgården eller en kålgårdstomt bredvid Sandbron (Gustav Adolfs Torg). Den vanligaste benämningen är kålgård och kålgårdstomt. Under perioden nämns inte mindre än ett 30-tal olika kålgårdar och kålgårdstomter, de flesta belägna på Södermalm. I tänkeböckerna kan man bland annat läsa att en kålgård behöver snyggas upp på Södermalm och att Svartbrödrarklostret 1497 sålde en kålgård i staden. Dessa kålgårdar och kålgårdstomter var avsedda för odling av grönsaker. Intressant är också att en appellagård omnämns 1496 och 1519. Begreppet kryddgårdstomt och örtagård benämns fem respektive fyra gånger.

Ur böckerna kan jag också få fram geografisk placering, årtal, namn och yrke. Beskrivningar av mått, trädgårdens uppdelning, inhägnader och i bästa fall enstaka växter finns även omnämnda.

Arkeologiska undersökningar

Kungsträdgården

Under senare år har flera arkeologiska undersökningar berört äldre trädgårdar i Stockholm.

Kungsträdgården är Stockholms äldsta bevarade park. Här låg redan på 1400-talet den kungliga köksträdgården, den så kallade kålgården. Köksträdgården omnämndes 1430 som Erik av Pommerns kålgård. Under Gustav Vasas tid levererade Kungsträdgården stora kvantiteter kryddor och grönsaker till slottet. Förutom trädgårdsmästaren Hans Friese känner vi även namnen på två som arbetade i trädgården nämligen Benedictus Lökegårdsmästare och Valborg Kålkone på Norremalm. Valborg erhöll pengar för att göra inköp av plantor till trädgården. Här odlades bland annat persilja, lök, morötter, gurka, rättika, isop, basilika och brödkummin. Under Erik XIV:s tid förändrades Kungsträdgården, han skapade en trädgård enligt renässansens mönster. Från 1597, under Sigismunds regeringstid, finns en förteckning bevarad över det som levererades från Slotts-trädgården och Kungsträdgården.

Av stor betydelse för Kungsträdgården blev den franska trädgårdsmästaren André Mollet som drottning Kristina kallade hit 1648. Vid hans tillträde som trädgårdsmästare finns ett inventarium bevarat. Detta inventarium ger oss en god uppfattning om hur Kungsträdgården såg ut under 1600-talet. Den har ännu karaktär av renässanssträdgård och utgjordes av 20 namngivna kvarter inhägnade av staket och små portar. Trädgårdsmästare Johan Horleman förvandlade 1690 parken till en park i fransk barockstil.

I Kungsträdgården har vi funnit bland annat murrester efter den mur som omgav trädgården. Intill muren togs prov för makrofossilanalys. Jorden i provet visade sig innehålla fet kulturjord och två frön kunde identifieras, ängssyra och hallon. Analysen som utfördes av Ann-Marie Hanson på Arkeologiska forskningslaboratoriet vid Stockholms universitet skriver i sin rapport att den inte berättar så mycket om aktiviteten på platsen. Ängssyra är inte ovanligt i ett bebyggt område med kväverik mark, gödsel och avfall. Hallon är vanliga i medeltida latriner.

Humlegården

Humlegården är Stockholms näst äldsta park från 1619 och skriftligt belagd 1621, då Humlegårdsmästaren blir dräpt av drängen Lasse Matzsson. Humle odlades en kort tid fram till 1630-talet.

Här har dokumenterats del av den mur som omgav trädgården från 1763 och som revs 1867. Vidare har en trädgårdsgång påträffats. I den arkeobotaniska analysen kunde fröer och frukter från lind och fläder påvisas. De kan ha tillhört Humlegårdens växtlighet från 1600 och 1700-tal.

Piperska trädgården

På Kungsholmen invid nuvarande Rådhuset anlades 1695 en av barocktidens ståtligaste trädgårdar av greve Karl Piper. Trädgården bestod av orangerier, alléer, fontäner och skulpturer. På nuvarande Rådhusområdet låg köksträdgården. I samband med uppförandet av ett garage år 2000 följde Stadsmuseet schaktningarna. Vi fann en brunn som vi kunde dendrodatera till 1670-1700. I brunnen togs jordprover för makrofossilanalys som har gett oss spännande material, bland annat spenat, portlak och den gode Henriks mälla (lungrot). Analysen har utförts av Ann-Marie Hanson och intendent Anna-Lena Anderberg på Riksmuseet har varit behjälplig med att identifiera fröer.

Sammanfattning

Det kan möta hinder att få fram något av den äldre växtligheten i Stockholms äldsta delar. Markförhållandena har ändrats kraftigt under århundradena, de äldsta husen är grundförstärkta, öppna ytor och gator genomkorsas av olika ledningsdragningar.

Med fortsatt forskning och arkeologiska undersökningar i våra äldsta trädgårdar och parker kan vi få en ökad kunskap om trädgårdar och parkers historia. För Stockholms del är det viktigt att göra en sammanställning av alla de makrofossilanalyser som gjorts. På detta sätt kan vi få en helhetsbild och fördjupa kunskapen om trädgårdar och växtligheten i Stockholm. Angeläget är att inventeringar görs på bytomter, där i vissa fall äldre växtmaterial finns kvar.

Jag skulle också vilja uppmana alla att anmäla äldre parker och trädgårdar till Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister. Idag finns sju äldre park- och trädgårdsanläggningar anmälda som övrig kulturhistorisk lämning. Av dessa finns tre i Kalmar län, två i Uppsala, en i Örebro och en i Stockholm (Kirstienska frukträdgården från 1700-talet i Vasastan).

Ingrid Dyhlén-Täckman

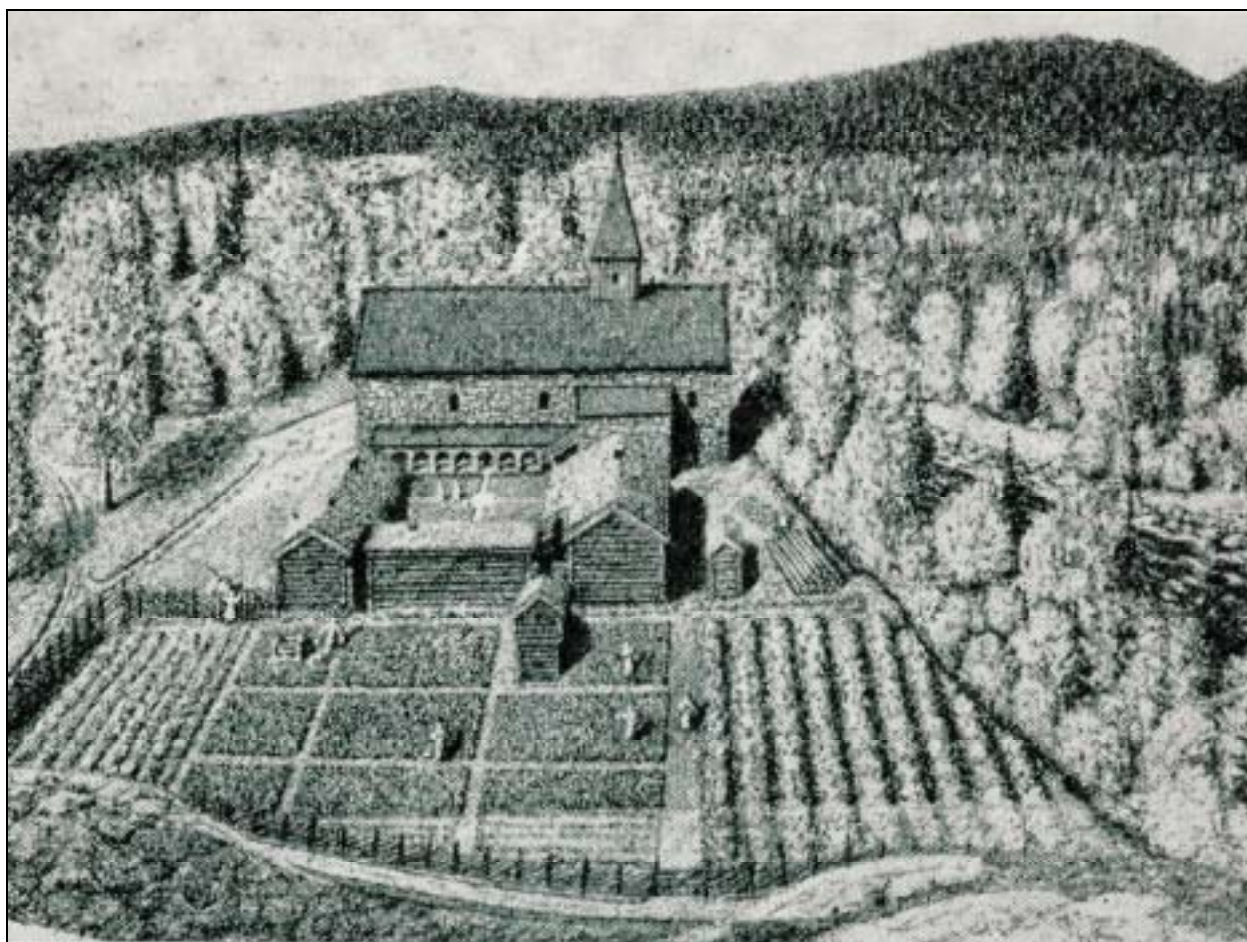
Litteratur:

- Dyhlén-Täckman, Ingrid, *Citybanan Mariagårdstjärnan: trädgårdshistorisk utredning* Arkeologisk rapport 2005:5 Stockholms stadsmuseum 2005, Stockholm 2005
- Dyhlén-Täckman, Ingrid, *Humlegården och Humlegårdsgatan: Stockholms stad, Östermalm, RAÄ 103, Arkeologisk undersökning 1996*, Arkeologisk rapport 2005:7, Stockholms stadsmuseum, Stockholm 2005
- Dyhlén-Täckman, Ingrid & Fennö, Helena, *Vetenskapsakademiens trädgård. Arkeologisk undersökning 2002, RAÄ 223*. Arkeologisk rapport 2005:6, Stockholms stadsmuseum, Stockholm 2005

Norske klosterplanter

Per Arvid Åsen

Per Arvid Åsen är avdelningsledare och förstekonservator vid Agder naturmuseum og botaniske hage i Kristiansand i Norge. Bland annat leder han projektet "Tusenårshagen" i södra Norge. Projektet samlar in äldre trädgårdväxter, de registreras, katalogiseras, förökas och planteras ut efter respektive period som växten tros ha introducerats i Norge. Per Arvid Åsen redogjorde under seminariet för några av de växter som har registrerats vid olika klosterområden och som tolkats som möjliga medeltida introduktioner. Följande artikel är en sammanfattning av detta föredrag.

Munkeby kloster, Nord-Trøndelag. Tegningen viser hvordan kloster og hager kan ha sett ut. Bild fra Skard 1963.

Innledning

”Der fandtes ved alle Klostre mindst een Have, ofte flere, som dyrkedes med stor Flid. Med en sjelden Iver og Udholdenhed hjembragte Munkene fra Udlandet Frugttræer, Rødder, Urter og Blomster for at forsøge dem i norsk Jordbund, og endnu den Dag i Dag findes de vidløftigste og med de bedste Frugter forsynede Haver paa Landet i Almindelighed ved Klostrene. Lyseklosters, Halsnøens, Utsteins, Gimsøs, Værne og Drags-

marks Haver er endnu til og i Anseelse” (Lange 1856).

Spørsmålet blir nå hvilke planter som fantes i disse klosterhagene. Er det overhode mulig å komme frem til en rimelig sikker planteliste over norske klosterplanter? Tidligere har sogneprest Olafsen skrevet om bl.a. ”Havebrug og Frugtavl i Norge i Middelalderen” (Olafsen & Nøvik 1898) og ”Haver og Havebrug i Nordens Klostre i Middelalderen”

(Olafsen 1902). Nordhagens skrift om "De gamle klosterhager" fra 1941 er etter hvert blitt en klassiker. Også Skard har skrevet om temaet (Skard 1944, 1963). Høeg (1975) oppfordret til å "Ta vare på klosterplantene!". Til slutt tar vi med Fægri som i 1978 skrev om "Klostervesenets bidrag til Norges flora og vegetasjon". Alle disse har foreslått flere planter som kunne ha vokst i en norsk klosterhage.

Klosterhager

Det finnes forholdsvis detaljerte beskrivelser av middelalderhager (inkl. klosterhager) (Landsberg 1998, McLean 1981; Stokstad & Stannard 1983). Crisp (1924) har samlet mange bilder fra middelalderen, hvor hager og planter er med.

Den indre klostergården med korsgangen var et sted for stille gjøremål (hvile, kontemplasjon, lesning). Hagen bestod av en rolig gressflate, oppdelt i kvarterer av veier som var grus- eller sandlagt. Veiene møttes ved en sentralt plassert brønn? (jfr. Lyse og Hovedøya). Gressflatene kan ha vært kantet med en lav hekk. Kanskje var det plantet 1-3 små trær. I tillegg kan det ha vært enkelte rosebusker, plassert i hjørnene og noen marsfioler i gressflaten sammen med tusenfryd (Stokstad & Stannard 1983). Hovedhensikten med den indre klostergården var et sted for ro og stillhet.

Utenfor den indre klausuren fantes de større hagene, men også disse var trolig innenfor den ytre klostermuren; se for eksempel rekonstruksjon av Nydala kloster i Sverige (Karlsson 2004): her fantes kjøkkenhager ("kålgård"), medisin/urtehage i nærheten av "sykestuen" og frukthage. Korn og andre kulturplanter som hamp, humle og lin var sikkert dyrket på gårdsbruk som hørte inn under klosteret. Avbildninger fra 1100-tallet viser munk (med tonsur) som skjærer korn (Coppack 1993).

Det er rimelig å anta at ved de største og rikeste av de norske klostrene var det slike hager, men i en adskillig mindre skala enn hva som fantes ute i Europa.

Årelating

Munkene ble årelatt omkring 6 ganger i året (Landsberg 1998), og de største klostrene

kunne ha eget rom for årelatte munk og pasienter. En egen hage kunne være knyttet til dette rommet, slik at pasientene kunne rekonvalesere her! På Skriduklaustur på Island er det funnet et årelatingsjern. Etter årelatingen fikk de spesiell næringsrik mat, bl.a. salvie og jernrik persille (McLean 1981). Dette var viktige urter, og det er rimelig å anta at disse var en vesentlig del av planteinventaret i en norsk klosterhage.

Middelalderlige plantelister

Stokstad & Stannard (1983) nevner at det er ca. 225 forskjellige planter som det er mulig å identifisere og som har vært dyrket i middelalderhagene i Europa. Harvey (1981) har satt sammen flere lister av alle planter som var mer eller mindre kjent i middelalderens Europa, i alt over 430 navn, men her er bl.a. røkelse og diverse importerte krydderier tatt med. Fra Danmark foreligger grundige plantelister (Lange 1999), og Den Virtuelle Floraen nevner mange arter som er middelalderlige i Sverige (linnaeus.nrm.se/flora/). Sannsynligvis vil alle de norske klosterplanter være å finne på disse listene.

Olafsen & Nøvik (1898) har i detalj gjennomgått gamle lover og diplomer fra middelalderen, og enkelte opplysninger kan hentes ut herfra til en norske klosterplanteliste.

I arkeologiske utgravninger fra våre middelalderbyer kan vi finne opplysninger om middelalderlig plantevekst, fra for eksempel Oslo (Griffin 1988) og Trondheim (Sandvik 2000). Disse listene viser i alle fall at vedkommende plante fantes i Norge i middelalderen. Kanskje kan de ha vært dyrket i klosterhagene i de samme byene?

Herbariebelegg og gjenstående planter på nåværende klosterruiner

En utskrift av den norske herbariedatabasen (Herb) fra samtlige "klosterkommuner", gir oss mange mulige klosterplanter som en gang er funnet på eller nær ruinene, eller i omegnen innen kommunen, selv om dette ikke bekrefter noe som helst om hva som evt. kan stamme fra klosterhagene.

Særlig i Danmark har det vært vanlig å tale om såkalte reliktpanter, altså planter på klosterlokalitetene som skal ha stått der helt siden middelalderen (Lange 1972, Lind &

Garner 1993). Vi har ingen/liten tradisjon på dette i Norge, men en overfladisk ettersøking på nåværende klosterruiner er ikke helt uten verdi og gir ytterligere et lite bidrag til vår endelige planteliste. I det følgende skal vi kort se på 10 utvalgte klosterlokaliteter, fra Bohuslän til Nord-Trøndelag.

Dragsmark kloster (Marieskog) – Bohuslän

Dette var et premonstratenserkloster, opprettet før 1260. Det ble sekularisert før reformasjonen og klosterbygningene tatt i bruk som steinbrudd for Båhus festning i 1610 (Lunde 1987).

Fruktdyrkning må ha funnet sted meget tidlig i denne egn, ”og det kan neppe være Tvivl om, at det rige og skjønt beliggende Kloster har haft baade sin Frugt- og sin Urtehave.” Men intet bevis finnes! Dog nevnes Apildadufta ved en av gårdene. Lange skriver i 1856 at ”Dragsmarks Have er endnu til og i Anseelse”.

Jeg besøkte det idylliske stedet i mai 2004. Her fantes gullstjerne (*Gagea lutea*), tusenfryd (*Bellis perennis*) og påskeliljer (*Narcissus pseudonarcissus*) i eng og plen omkring ruinene. I ruinenes murfuger vokste det rikelig med svaleurt (*Chelidonium majus*). Dette kan være en mulig klosterrelikt. Planten er angitt som middelalderlig både i Sverige (Den virtuella Floran) og i Danmark (Lange 1999).

Varna kloster i Rygge kommune

Johanniterkloster opprettet 1150-1200. Klostergodset ble konfiskert i 1532, og bygningene brent ned i 1570 (Lunde 1987). Ruinene ligger inne i parken til Værne gård som har bygninger fra sent 1600-tall, men grunnmurer og kjeller kan skrive seg fra munketiden. Klosteret, som i dag drives som en storgård, har har monumentale alléer langs fylkesveien mot nord og øst. En markert hekk går rundt store deler av hagen (Båtvik 1996). Lang drift av gårdsbruk med tilhørende hage og park pluss planteskole, gjør at det er svært usikkert å si noe om mulige reliktplanter fra klostertiden. Her finnes bl.a. villtulipan (*Tulipa sylvestris*), småborre (*Arctium minus*) og moskusjordbær/parkjordbær (*Fragaria muricata*). På selve ruinene i parken vokser det svaleurt – akkurat slik som på Dragsmark kloster. Det er

Bosyska – *Ballota nigra*, har hittats vid Hovedøya kloster i Oslo. Foto: Per Arvid Åsen.

fristende å antyde at dette er en reliktplante, men selvsagt kan intet sies med sikkerhet. Andre mulige klosterplanter i området er vist i Tabell 1.

Hovedøya kloster i Oslo

Cistercienserkloster opprettet av munkene fra Kirkstead i England i 1147 (Lunde 1987). Kirkstead var igjen utgått fra Fountains Abbey som også hadde stiftet Lyse kloster i 1146 (Coppack 1993).

Hovedøya har lenge vært kjent for sin rike flora (se for eksempel Rustan 1981, Bjureke 2002; 2004). I sist nevnte rapport er det opplyst at det ble plantet ut "nye" klosterplanter langs ruinene i 1950- og 1960-årene. Dette gjør det vanskelig å godta funn av klosterplanter på Hovedøya etter 1950. Svaleurt vokser i ruinene i dag, og det foreligger flere tidligere funn av mulige klosterplanter på Hovedøya og i Oslos gater (se Tabell 1). Vi skal kort nevne 4 mulige kloster- og middelalderreliktplanter fra Oslo og Hovedøya: hunderot (*Ballota nigra*) vokser ved foten av festningsmuren til Akershus festning vendt mot Hovedøya, på et sted hvor den kommunale gressklipperen ikke kommer til. Gresstorv fra Hovedøya er blitt brukt på vollene på Akershus festning på 1700-tallet

(Bjureke 2004). Legekattemynte (*Nepeta cataria*) og løvehale (*Leonurus cardiaca*) finnes forhåpentlig fortsatt i Oslos gater (og i kultur) (Lindeberg 2001), og legevendelrot (*Valeriana officinalis*) vokser på Hovedøya (Bjureke 2004).

Olavsklosteret i Tønsberg

Premonstratenserkloster som ble opprettet før 1191 (Lunde 1987). Her lå Norges eneste rundkirke. Tabell 1 viser flere mulige klosterplanter som er funnet i Tønsberg by og omegn, blant annet et av de få funn av legehørlurt (*Aristolochia clematitis*) som er gjort i Norge (udatert). Urten ble brukt under forløsningen, mot sår og byller. Planten skulle også være virksom mot giftig ormebitt. Legepestrot er kjent fra Tønsberg 1881, og det er vist at denne pesturten kan delvis knyttes til klostrelokaliteter i Norge (Fægri 1992). Se Tabell 1.

Domkirkeodden, Hamar

St. Olavs kloster lå trolig nede ved Mjøsstranden like i nærheten av domkirken. Nevnt i 1511 (dominikanerkloster), også forbundet med antonittene som drev pleie av fattige og syke. Hamarkrøniken fra slutten av middelalderen forteller at klosteret var "vel forvaret med Pæler og Bolværk, herlig bygget med Kamre og Stuer, med Frukthauge, Æble- og Kirsebærhauge, Humlehauge og annen Herlighet"; og man kunne kjenne duften av engeltorn - eplerose langs Mjøsstranden. I 2002 ble det funnet en gammel kultivar av eplerose (*Rosa rubiginosa*) ytterst på Helgøya i Mjøsa (Ofte 2003). Isop (*Hyssopus officinalis*) finnes fortsatt på Domkirkeodden (Jensen 1993). Dette må være en av de sikreste klosterreliktplantene vi har i Norge! Det fortelles også at bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) dukket opp under graving i ruinene på Domkirkeodden.

Nylig er floraen på Nes og Helgøya ved Hamar undersøkt (Ofte, Stabbetorp et al. 2005). Her blir det antydning at malurt (*Artemisia absinthium*), hundetunge (*Cynoglossum vulgare*) og stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*) kan være klostertidsrelikter.

Halsnøy kloster i Kvinnherad

Dette var et augustinerkloster som ble opprettet i 1163-64 (Lunde 1987). Klosteret

Äppleros – *Rosa rubiginosa*. Reliktväxt från Helgøya vid Hamar. Foto: Per Arvid Åsen.

hadde store eiendommer på søndre del av Vestlandet og ble adelig hovedgård etter reformasjonen. Ruinene er tidligere undersøkt botanisk (Moe 1998). Her antydes det at ramsløk (*Allium ursinum*) kan være en mulig rest fra tidligere dyrkning i middelalderen. En fredet ask (*Fraxinus excelsior*), som i 1863 hadde en omkrets i brysthøyde på 6 meter, står fortsatt livsfrisk i ruinene. Det er vel ikke umulig at treet kan ha "røtter" tilbake i middelalderen, jfr. Rein kloster (se nedenfor). Klosterhage og asketrær i ruinene er trolig avbildet på et maleri fra 1656. En "Urte-Hauge" liggende utenfor porten er beskrevet (Lidén 1967). I forbindelse med klosteret skal vi nevne at Norges eneste eldre lokalitet av betonie (*Stachys officinalis*) finnes på Stord på gården Bortveit. Kanskje kan dette være en klosterrelikt, da Halsøy kloster hadde beiterett på Bortveit (Høiland 1995). Tabell 1 viser noen mulige klosterplanter som er funnet i området.

Lyse kloster i Os kommune

Cistercienserkloster grunnlagt i 1146. Moderkloster var Fountains Abbey i England (Lunde 1987). Senere ble Lyse kloster datterkloster under Alvastra i Sverige og henimot reformasjonstiden underlagt Sorø på Sjælland (Nybø 1987). I 1670 kom godset i privat eie og nye hageanlegg kom til. Hele området inngår i dag i Lyse kloster hovedgård. Klosteret har også hatt aktiviteter i Opedal i Ullensvang, med bugård og hospits. Fruktdyrkingen i Hardanger stammer opprinnelig herfra (Olafsen 1900), og siden Tautra kloster er utgått fra Lyse kloster, er det temmelig sikkert at

munkene på Tautra også fremmet frukt dyrkingen på Frosta.

Lyse kloster er godt kjent for sin bestand av mesterrot (*Peucedanum ostruthium*), med første funn fra 1908. I dag vokser planten i en åkerkant, ikke langt fra ruinene. I middelalderens legekunst stod mesterrot høyt i kurs. Dens rotstokk ble anvendt mot nyrestein, orm, feber og andre sykdommer, og er omtalt i mange gamle legeskifter. Som et eksempel kan vi lese i en svensk urtebok fra 1642 at mesterroten tygges og holdes i munnen for å dra fuktigheten ut av hodet og rense hjernen, og om man spiser et stykke mesterrot med salt på fastende hjerte, styrker det den kalde og flegmatiske maven og beskytter menneskene mot den onde pestluft. Det er fristende å antyde at mesterrot er en middelalderrelikv på Lyse kloster, men sikre kan vi ikke være!

Selje kloster i Selje kommune

Benediktinerkloster som antas å være grunnlagt omkring år 1100 (Lunde 1987). Den jevnt skrånende sletten ca. 200 m sydvest for selve klosteret har båret spor av oppdyrking og har rimeligvis vært klosterhage (Schnitler 1916). Følgende planter kan være mulige klosterrelikter fra Selje kloster: akeleie, småborre (*Arctium minus*), hagtorn (*Crataegus monogyna*), humle (*Humulus lupulus*) vokser i Humlegården på sørsiden av Selja (Henriksen 1992), marianøkleblom (*Primula veris*) og bekkeveronika (*Veronica beccabunga*).

Rein kloster i Rissa kommune

Nonnekloster av ukjent orden, muligens augustinerordenen, opprettet kort etter 1226. Opphørte som selvstendig stiftelse i 1532 (Lunde 1987). Deler av klosterkirken er bevart som ruin på tunet til den nåværende Rein gård med hovedbygning fra 1866. Nye hager anlagt i alle fall fra 1762. Kirsebær er nevnt på Reins gård i 1743 og Schönning skriver i 1773-75: "på hin side av gården en skøn av menneskehånd plantet allé, bestående mest av store seljetrær, rogn, og asp. Omkr, gården og haven står dessuten en del asketrær" (Nøvik 1901). Opprinnelig var det 24 asketrær, ett for hver nonne, i egen trehage, fremdeles står noen få (middelalderlige?) stortrær igjen. En storask som ble felt for ca. 50 år siden var 700 år! (Anonym 199?).

Akleja – *Aquilegia officinalis*. Den vänstra blomman är från Nydala, och den högra från Tautra. Foto: Per Arvid Åsen.

Tautra kloster i Frosta kommune

Cistercienserkloster som ble grunnlagt i 1207. Moderkloster var Lyse kloster sør for Bergen (Lunde 1987). Tautra har lenge vært kjent for en artsrik flora med flere kravfulle og sjeldne arter (Nilsen 1996). Selve klosteret med omkringliggende hagerester er nevnt allerede av Peder Claussøn Friis i Norges beskrivelse fra 1613: "en skjønn abelhafue som munckene der hafue ladet plante" og Joachim Irgens nevner bl.a. akeleie og tusenfryd (*Bellis perennis*) fra Tautra 1689-1704 (Dahl 1892-1893). Angående fruktavlen nevnes i 1743: "Paa Øen findes eendel Haver... der voxser Kirsebær, mængde Nyper og Nødder af de bæste i Stiftet, nogle Asketrær som ellers Nordenfiælds ere meget rare, og ej annensteds end hvor de ere plantede, item adskillige Rare urter, som ej findes andensteds. Det fornemste, som ellers gjør Øen bekiendt, er Closteret... hvor omkring de rareste Urter voxser vildt, som hentes til Apotheket, men deris Navne kan jeg ey opregne, og synes troeligt, at de der maa væree plantede, da Closteret var i stand" (Nøvik 1901).

Schönning forteller i 1774 om en rekke steiner som har stått omkring hagen. Videre: "her på øen vokse en del urter ville som ei er almindelige. Schlüsselblom, *Primula veris*, *Aquileier*..." Apoteker Strack i Trondheim samlet hvert år medisinske urter her. Videre: "Søndefor bygningene har det vært en anseelig stor have, efter hvilken ennå sees levninger, i en Hob med gamle Æble-trær. Det er ei at tvile på at disse er plantet av klostrets forrige munkers så vel som de heromkring stående aske, ege og hagtorn trær, av hvilket siste såes et anseelig stort". Fra Tautra gård

(klosterets avsgård) omtales en smuk have med kirsebær, plommer, solbær, foruten rips og stikkelsbær, kun et pæretre, og en mengde med heggetrær omkring gården (Nøvik 1901).

I Landbrukstidende for 1972 omtales karve, rester av klostertidens Maria Nøklebånd, vakre blå akeleier samt velluktende timian og forvillet løk. Gamle tegninger viser at geiter beitet der inne i ruiene, og likte seg godt blant de gamle urtene. Med på tegninger fra 1800-tallet: "trær av ask og kirsebær, hagtorn, vakkert filtbladet kongsløys, reinfann og revebjelle var blant de gamle medisplanter som pyntet opp i landskapet" (Weisæth 1972). Tabell 1 viser mulige klosterplanter fra Tautra.

Per Arvid Åsen

Et mulig utvalg av norske klosterplanter:

Korn (dyrket på klosterets gårder):

Avena sativa – havre, *Hordeum vulgare* – korn (viktigste brødmel i middelalderen), *Secale cereale* – råg, *Triticum aestivum* – vete (viktig for kirkens menn).

Grønnsaker/kålhagen/løkhagen:

Allium – løk, *Beta vulgaris* – beta, *Brassica oleracea* – kål, *Brassica rapa* – rova, *Lactuca sativa* – sallad, *Lens culinaris* – linser, *Pisum sativum* – årtor, *Raphanus sativus* – rødbet, *Vicia faba* – bondeböna, *Angelica archangelica* ssp. *archangelica* – kvanne.

Frukt og bær:

Crataegus monogyna – trubbhagtorn, *Malus x domestica* – apel, *Mespilus germanica* – mispel, *Prunus domestica* ssp. *insititia* – krikon, *Prunus cerasus* – surkørsbær, *Pyrus communis* – päron, *Ribes uva-crispa* – krusbær.

Krydder/medisinurter/etc:

Følgende arter er aktuelle: *Acorus calamus*, *Althaea officinalis*, *Anchusa officinalis*, *Anethum graveolens*, *Anthriscus cerefolium*, *Aquilegium vulgare*, *Arctium lappa/minus*, *Aristolochia clematitis*, *Armoracia rusticana*, *Artemisia abrotanum*, *Artemisia absinthium*, *Artemisia vulgaris*, *Asarum europaeum*, *Atriplex hortensis*, *Ballota nigra*, *Balsamita major*, *Bellis perennis*, *Berberis vulgaris*, *Bryonia alba/dioica*, *Calendula officinalis*, *Carum carvi*, *Chelidonium majus*, *Chenopodium bonus-henricus*, *Cichorium intybus*, *Coriandrum sativum*, *Cynoglossum officinale*, *Digitalis purpurea*, *Dipsacus fullonum*, *Eruca sativa*, *Euphorbia esula*, *Euphorbia lathyris*, *Foeniculum vulgare*, *Helleborus niger*, *Hyssopus officinalis*, *Iris germanica*, *Leonurus cardiaca*, *Levisticum officinale*, *Lilium candidum*, *Malva neglecta*, *Malva sylvestris*, *Melissa officinalis*, *Mentha*, *Meum athamanticum*, *Myrrhis odorata*, *Nepeta cataria*, *Nigella arvensis*, *Origanum majorana*, *Parietaria judaica*, *Pastinaca sativa*, *Petasites hybridus*, *Petroselinum crispum*, *Peucedanum ostruthium*, *Pimpinella anisum*, *Primula veris*, *Primula vulgaris*, *Rosa gallica*, *Rosa x alba*, *Rosa rubiginosa*, *Ruta graveolens*, *Salvia officinalis*, *Sambucus nigra*, *Saponaria officinalis*, *Satureja hortensis*, *Sempervivum tectorum*, *Silybum marianum*, *Sinapis alba*, *Stachys officinalis*, *Symphytum officinale*, *Tanacetum parthenium*, *Tanacetum vulgare*, *Thymus*, *Valeriana officinalis*, *Veratrum album*, *Verbascum thapsus*, *Veronica beccabunga*, *Viola odorata*.

Giftplanter:

Aconitum napellus – Äkta stormhatt, *Conium maculatum* – odört, *Hyoscyamus niger* – bolmört, *Papaver somniferum* – opievallmo.

Andre:

Cannabis sativa – hampa (fiber/tau), *Humulus lupulus* – humle (øl), *Isatis tinctoria* – vejde (fargeplante), *Linum usitatissimum* – lin (tøy, olje, mat, lys, maling).

Tabell 1. Mulige klosterplanter, etter herbarie- og litteraturbelegg, fra norske kommuner hvor det har vært klostre. Årstall viser til første funn.

Gjeldende latinsk navn	Svensk navn	Dragsmark kloster (Bohuslän)	Rygge kommune - Østfold (Varna kloster)	Oslo (Hovedøya kloster)	Tønsberg – Vestfold (Olavsklosteret)	Hamar – Hedmark (Domkirkeodden)	Kvinherad – Hordaland (Halsnøy kloster)	Os Hordaland (Lyse kloster)	Seije – Sogn og Fjordane (Seije kloster)	Rissa – Sør-Trøndelag (Rein kloster)	Frosta – Nord-Trøndelag (Tautra kloster)	Middelalder Danmark (Lange 1999)	Middelalder Sverige (Den virtuelle floran)
Acorus calamus	Kalmus		1905			1903						x	x
Allium scorodoprasum	Skogslök				x								x
Allium ursinum	Ramslök						1927						x
Althaea officinalis	Läkemalva			1937								x	
Anchusa officinalis	Oxtunga			1912	1885							x	x
Aquilegia vulgaris	Akleja			1887		1903	1998		1955		1704		x
Arctium lappa/minus	Kardborre		1921	1919					1985				
Aristolochia clematitis	Hålrøtt				x								x
Armoracia rusticana	Pepparrot					1958							x x
Artemisia absinthium	Malört		1969			1863							x x
Asparagus officinalis	Sparris					1995							
Atriplex hortensis	Trädgårdsmålla				1881								x x
Ballota nigra	Bosyska			1949	1884								x
Balsamita major	Balsamblad					1958							x x?
Bellis perennis	Tusensköna	2004									1704		
Berberis vulgaris	Berberis			1878		1863					x		x
Borago officinalis	Gurkört				1941								x x
Bryonia alba/dioica	Hundrova		1902										x
Campanula rapunculoides	Knölklocka					1903							x
Carum carvi	Kummin			1939									x x
Chelidonium majus	Skelört	2004	2004	1867	1932	1897							x x
Chenopodium bonus-henricus	Lungrot				1885								x x
Cichorium intybus	Cikoria				1913	1879							x x
Conium maculatum	Odört				1865								x x
Corylus avellana	Hassel			1880							1743		x
Crataegus monogyna	Trubbhagtorn			1879			1933		1877		1774		
Cynoglossum officinale	Hundtunga		1969	1954	1909	1863							x x
Digitalis purpurea	Fingerborgsblomma							1909			1972		x
Euphorbia esula	Vargtörel		1948		1842								x
Fagus sylvatica	Bok					1927							x
Fraxinus excelsior	Ask					1863				x	1774		x
Glechoma hederacea	Jordreva					1877							x
Hedera helix	Murgröna			x									x
Hesperis matronalis	Trädgårdsnattviol					1951							x
Humulus lupulus	Humle			1913		1550			x				x x
Hyoscyamus niger	Bolmört		1969	1892	1931	1951							x x
Hyssopus officinalis	Isop					1857							x x
Leonurus cardiaca ssp cardiaca	Åkta hjärtstilla		1906		1906								x x
Levisticum officinale	Libbsticka		1906			1958					x		x x
Lilthospermum officinale	Stenfrö			1866									x x
Malus x domestica	Apel					1550					1613		x x
Malus sylvestris	Vildapel			1913									x

Tabell 1 forts. Mulige klosterplanter, etter herbarie- og litteraturbelegg, fra norske kommuner hvor det har vært klostre. Årstall viser til første funn.

Gjeldende latinsk navn	Svensk navn	Dragsmark kloster (Bohuslän)	Rygge kommune - Østfold (Varna kloster)	Oslo (Hovedøya kloster)	Tønsberg – Vestfold (Olavsklosteret)	Hamar – Hedmark (Domkirkeodden)	Kvinherad – Hordaland (Halsnøy kloster)	Os Hordaland (Lyse kloster)	Seije – Sogn og Fjordane (Seije kloster)	Rissa – Sør-Trøndelag (Rein kloster)	Frosta – Nord-Trøndelag (Tautra kloster)	Middelalder Danmark (Lange 1999)	Middelalder Sverige (Den virtuelle floran)
Malva moschata	Myskmalva				1884	1891	1998					x	
Malva neglecta	Skär kattost		1874		1881								x
Mentha aquatica	Vattenmynta				1884								
Mentha arvensis	Åkermynta		1921	1998		1878							x
Myrica gale	Pors			x									x
Myrrhis odorata	Spansk körvel					1938		1950				x	
Narcissus pseudonarcissus	Påsklilja	2004											
Nepeta cataria	Kattmynta			1933		1846						x	x
Papaver somniferum	Opievallmo		1929									x	x
Pastinaca sativa	Pasternacka			x	1944							x	
Petasites hybridus	Pestskråp				1881	1962	1927					x	
Peucedanum ostruthium	Mästerrot							1908				x	
Pimpinella saxifraga	Bockrot			1882									x
Primula veris	Gullviva					1884			1887		1774		x
Prunus avium	Sötkörsbär		1939					1908				x	x
Prunus cerasus	Surkörsbär			1933		1550	1924				1743	x	x
Prunus domestica ssp. domestica	Plommon						1927				1774	x	x
Pyrus communis	Päron										1774	x	x
Raphanus sativus	Rädisa			1929								x	x
Reseda luteola	Färgreseda				1896								
Ribes-uva-crispa	Krusbär			1883		1863					1774		
Rosa rubiginosa	Äppelros			1937	1917	1550						x	
Sambucus nigra	Fläder						1924					x	x
Sanguisorba officinalis	Blodtopp						1919					x	x?
Saponaria officinalis	Såpnejlika			x		2000						x	
Sempervivum tectorum	Taklök		1917			2000						x	
Solanum dulcamara	Besksöta				1894								x
Symphytum officinale	Äkta vallört		1963				1998					x	x
Tanacetum parthenium	Mattram				1881	2000						x	x
Tanacetum vulgare	Renfana			2002							1972		x
Valeriana officinalis	Läkevänderot			1854									x
Verbascum thapsus	Kungsljus			x							1972	x	x
Veronica beccabunga	Bäckeвероника								1955		1996		
Vicia faba	Bondböna						1886					x	x
Vinca minor	Vintergröna					2000						x	

Litteratur

- Anonym (199?). Reins kloster med klosterruiner, kirke og museum, Rissa bygdemuseum. 32 s.
- Bjurreke, K. (2002). Registrering av botanisk mangfold på øyene i Indre Oslofjord, Nesodden - og Oslo kommune, Fylkesmannen i Oslo og Akershus, Rapport nr.1 - 2002: 101 s.
- Bjurreke, K. (2004). Forvaltningsplan og skjotselsplan for Hovedøya. Oslo, Naturhistorisk museum, UiO: 58 s. Foreløpig dokument fått fra forfatter pr. e-post 16.09.1004
- Båtvik, J. I. I. (1996). Verdifulle kulturlandskap i Østfold. Carex-Bioprint, august 1996, Fylkesmannen i Østfold, Miljøvernadv. og Landbruksadv. rapp.9/1996: 712 s.
- Coppack, G. (1993). Fountains Abbey. London, B.T. Batsford Ltd/English Heritage.
- Crisp, F. (1924). Mediæval gardens : flowery medes and other arrangements of herbs, flowers and shrubs grown in the Middle Ages, with some account of Tudor, Elizabethan and Stuart gardens. Reprinted by Hacker Art Books, New York 1966.
- Dahl, O. (1892-1893). "En gammel trondhjemsflora af Joachim Irgens [1704]." Arkiv for matematikk og naturkundskab 15-16: 348-391, 1-49.
- Fægri, K. (1992). "Pestrot (*Petasites hybridus*) - en klosterplante p.p." Blyttia 50(3): 115-119.
- Griffin, K. (1988). ""Mindets tomt" - "Søndre felt" B. Plant remains." De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo Bind 5: 15-108.
- Harvey, J. (1981). Mediaeval gardens. London, B. T. Batsford Ltd.
- Henriksen, V. (1992). Selja og Stad - legender, saga og historie, Sogn og Fjordane forlag.
- Høeg, O. A. (1975). "Ta vare på klosterplantene!" Museumsnytt (1): 19-21.
- Høiland, K. (1995). "Truete kulturbetingete planter i Norge. 2. Gårdstunplanter." NINA Fagrappport (003): 1-34.
- Jensen, C. (1993). Urter, krydder, medisin, duft og smak, Statens fagtjeneste for landbruket.
- Karlsson, J. O. M. (2004). Nydala kloster och klosterkyrka. Nydala, Nydala församling.
- Landsberg, S. (1998). The Medieval Garden. London, British Museum Press.
- Lange, C. C. A. (1856). De norske Klostres Historie i Middelalderen. Christiania, Chr. Tønsbergs Forlag.
- Lange, J. (1972). Levende fortidsminder. Ukrudt, kulturhistorie, forsvarshistorie. København, Nationalmuseet.
- Lange, J. (1999). Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark - indtil midten af 1900-tallet, DSR Forlag.
- Lidén, H.-E. (1967). Halsnøy kloster. Oslo, Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Lind, J. & H. N. Garner (1993). Klosterhaven i Øm, Øm Kloster Museum.
- Lindeberg, A. (2001). Norges mest truede plante. Dagsavisen. 28.09.2001.
- Lunde, Ø. (1987). "Klosteranleggene [i Norge]." Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring - Årbok 141: 85-119.
- Nybø, M. (1987). "Lyse kloster - vårt første cistercienseranlegg." Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring - Årbok 141: 169-186.
- McLean, T. (1981). Medieval English gardens. London, Collins.
- Moe, D. (1998). Rapport over registrering av eldre og nyere planter knyttet til tidligere virksomhet ved Halsnøy Kloster, Botanisk institutt, Univ. i Bergen: 5 s.
- Nilsen, L. S. (1996). Registrering av utvalgte kulturlandskap i Nord-Trøndelag. Sluttrapport for "Nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap" for Nord-Trøndelag fylke. Trondheim, Rapport nr. 3 - 1996: 135 s.
- Nordhagen, R. (1941). "De gamle klosterhager." Årsberet. Foren. norske fortidsminnesmerkers bevaring 1939: 55-94.
- Nøvik, P. (1901). Samlinger til havebrugets historie i Norge, Udgivet af Selskabet "Havedyrkningens venner".
- Often, A. (2003). "En gammel kultivar av eplerose." Norsk Hagetidend, Bilag: 10.
- Often, A., O. Stabbetorp, et al. (2005). "Floraen på Nes og Helgøya. Forvillede kulturplanter: Mye innsådde engplanter og nyere hageplanter samt trolig noen får klostertidsrelikter." Årbok for Helgøya og Nes 2005.

-
- Olafsen, O. (1900). Havebrugets og Frugtavlens Udvikling i Hardanger. En historisk Fremstilling. Kristiania, Udgivet af Havedyrkningens Venner. I Kommissjon hos Grimsgaard & Bretteville.
- Olafsen, O. (1902). "Haver og Havebrug i Nordens Klostre i Middelalderen." Norsk theologisk tidsskrift 1902: 160-190, 226-237.
- Olafsen, O. & P. Nøvik (1898). Havebrug og Frugtavl i Norge i Middelalderen. Bilag til Norsk Havetidende, Nr. 12 for 1898, Havedyrkningens Venner, Christiania.
- Rustan, Ø. R. (1981). Botanisk undersøkelse av Hovedøya. Oslo, Oslo helseråd.
- Sandvik, P. U. (2000). Utgravningene i Erkebispergården i Trondheim, NIKU Temahefte nr. 13.
- Schnitler, C. W. (1916). Norske Haver, Alb. Cammermeyers Forlag (Lars Swanström).
- Skard, T. (1944). "Klostre, prestegårder og hagebruk." Tidsskrift for Det Norske Landbruk(1-4): 1-13.
- Skard, T. (1963). Hagebruk og gartneri i Norge. Sarpsborg, Universitetsforlaget.
- Stokstad, M. & J. Stannard (1983). Gardens of the Middle ages. Lawrence, Spencer Museum of Art, The University of Kansas.
- Weisæth, G. (1972). "Tautra kloster og urtegård." Landbrukstidende 78(51): 1219-1222.

Medeltida klosterträdgårdsväxter i Skandinavien

Vad vi vet, vad vi trott och vad vi misstänker
Kjell Lundquist

Kjell Lundquist är landskapsarkitekt och agronomie doktor vid Sveriges lantbruksuniversitet i Alnarp. Han har bland annat medverkat vid rekonstruktionen av Tycho Brahe-trädgården på Ven. Under seminariet föreläste han om hur vi med olika kunskapsunderlag daterar och har daterat växter till medeltiden. Texten utgör en redigering och bearbetning av den inspelade muntliga föredragningen på seminariet.

Medeltiden. Detta både så välkända och lockande, men också så missbrukade och skamfilade begrepp! Denna så spännande tid, både lekfullt och allvarligt, seriöst och populistiskt, tolkad och utnyttjad i tiden! Om medeltiden går det att tala mycket och länge; det finns nästan hur många perspektiv som helst.

En ingång till tiden, men till så mycket mer, ger dagens ämne: den medeltida klosterträdgården. Den lockar mer än det mesta, men så har den också sina rötter både ända ner till de allra första verkliga trädgårdarnas källflöden i Mellanöstern, och in i Bibeln.

Den medeltida trädgården (eller trädgårdarna) kan generellt karakteriseras som regelbunden, ingärdad och indelad efter funktion. På de flestas näthinnor finns nog en slags muromgärdad trädgård, en *hortus conclusus*, fångad i det medeltida måleriet och gentagen i skrift efter skrift, och bok efter bok... Den medeltida trädgården blir här ett återupprättat 'paradis'; fiktion och verklighet, dåtid, samtid och framtid blandas och återkommer på målning efter målning.

Paradiset var förlorat, men i den medeltida klosterträdgårdens estetiska organisation kommer det till uttryck på ett synnerligen påtagligt, intellektuellt, historiskt och skönt sätt. Det medeltida klosterträdgårdsstudiet aktualiserar därför också lätt en längtan, paradistankar, för den moderna människan. Paradiset, säger flera andliga traditioners vägledare, bär vi som spår i våra hjärtan. De flesta teologer och trädgårdshistoriker är också tämligen överens om att varje trädgårdssträvande världen över just handlar om att stilla en paradislängtan och upprätta någon ting av ett förlorat paradiset.

Tanken är inte bara en abstrakt konstruktion. När människan blev bofast för 10-12 000 år sedan, så var det inte jordbruket som kom först. Det var snarast trädgården, och trädgården kan också beskrivas som jordbrukets moder. De första odlingarna är i både mått och omsorg mätt regelrätta trädgårdar. När vi pratar medeltida trädgårdsväxter, och hela den skandinaviska klostertraditionen, måste vi ha kontexten klar för oss: vad trädgården stod för under medeltiden, vad den representerar idag och vad den kommer att peka mot och stå för framöver.

Det handlar alltså om att lägga ett slags komplicerat pussel för att vinna kunskap om de enskilda trädgårdsväxterna. Vi har en del väldigt konkreta och hårdföra belägg och en hel del sannolika uppgifter. Vad betydde egentligen de kontinentala förebilderna på svensk grund? Odlades de europeiska växterna här, egentligen? Vi har också att hantera en mytbildning om vad som odlades på svensk mark som har bestått i århundraden, och att arbeta vidare med alla de fragmentariska uppgifter och med de spår där vi misstänker att någonting inte står rätt till.

På bild ser vi nu en handteckning av Erik Dahlbergh från slutet av 1600-talet. Vi befinner oss vid Varnhems klosterkyrka och på en annan klostergrund i Sverige. Jag vill här citera några rader ur Jan Guillous första bok i trilogin om Arn, *Vägen till Jerusalem* (1999). Vi möter i det fjärde kapitlet cistercienserbröderna från Varnhem på Jylland i slutet av 1150-talet. De är där i färd med att anlägga ett nytt kloster ute på en udde i Limfjorden, Vitskøl kloster, med det latinska namnet *Vitae Schola*, 'Livets skola'. Det är vår i klostret och broder Guilbert håller på att tillverka en ny

pilbåge åt Arn. Vi ges då en inblick i de tänkta trädgårdsförhållandena vid 1100-talets mitt.

Det tog lång tid, från den kalla våren då bara *snödropparna* vågat sig fram till början på sommaren då *tulpanerna* lagt ut långa röda band längs korsgångarna, att tillverka den nya bågen och dess pilar, och Arn måste vara med och lära sig varje moment, hur träet skulle torka i mörker och lagom svalt, hur man skar fram laminat av olika delar av trädet, slipade dem tillsammans i jämn form, fogade dem samman med fisklim och lade dem i press, för att sen slipa på nytt. Med pilarna var det förstås enklare, samma arbete som förut, bara en annan längd. Pilspetsar hörde till enkla smidesuppgifter som Arn kunde klara av på egen hand. (Guillou, 1999, s. 112, min kursivering)

Ni förstår vad det är jag är ute efter, snödroppar och tulpaner. Visst är tanken både vacker och bestickande, och nog hade det väl kunnat vara så, om man driver den poetiska friheten långt. Nog ingick väl vackra blommor i medeltidskyrkans ceremoniel, och visst skulle väl broder Lucien tidigare kunnat ha haft med sig några lökar hem från Clairvaux? Det var väl bara att stoppa dem i fickan, först till Varnhem och sedan vidare till Vitskøl? Och om inte annat så gäller väl en svensk romanförfattares poetiska frihet? Men då det handlar om ett halvt årtusendes glapp i belägg, kan vi rättfärdiga den avvikelser i en historisk roman? När det gäller tulpanen så 'upptäcktes' den av den österrikiske kejsarens ambassadör i Wien, Ogier Ghiselin de Busbecq, i Turkiet 1554. Den kom till Wien ett par år senare, till Leiden 1594, till Norge 1597 och till Sverige 1629. Beträffande snödroppen förhåller det sig för svenska förhållanden på nästan samma sätt.

Beskrivningen i stycket visar att man i en enda fras kan klara av vårt komplicerade ämne, medan det tar fem gånger så stort utrymme att i detalj beskriva hur man tekniskt tillverkade pilbågar och pilspetsar. Jan Guillou är en skicklig undersökande författare, han

Krolliljor (*Lilium martagon*) på Ulfåsa, Motala, i Sveriges största naturaliserade bestånd. Foto: Kjell Lundquist.

har rätt på årtalet när det gäller kyrkomöten, munkar och präster, teknikaliteter, kungar och andra historiska förhållanden. Det finns å ena sidan en pregnans på året när, och å andra sidan ett halvt årtusendes diskrepans när det gäller det ämne som vi behandlar här idag. Utan att någon egentligen reagerar. Vårt ämne som ett delvis vitt fält är en förutsättning för vårt seminarium idag och för vårt arbete generellt.

Jag har i många år arbetat med krolliljan (*Lilium martagon*) och dess introduktionshistoria. Den har också en lång och intressant svensk namnhistoria, innan Linné gav den dess ännu gällande vetenskapliga namn. Krolliljan har liksom tulpanen och snödroppen omfattats av en mytbildning beträffande dess medeltida anor, framförallt med utgångspunkt i ett relikbestånd av liljor i Munkträdgården i Vadstena klosterträdgård. Det var i mitten av april 1918 som den berömde botanisten och genetikern Nils Sylvén besökte Vadstena och blev alldeles lyrisk. Han försökte utröna vad som botaniskt sett kunde finnas kvar av medeltidsintresse i trädgården. Han var utsänd av riksantikvarien och ordföranden för Svenska Medicinalväxtföreningen, som då arrenderade klosterträdgården i Vadstena. Sin undersökning publicerade Sylvén året efter i *Svenska naturskyddsföreningens årsskrift* (1919).

En närmare undersökning av markfloras sammansättning visade ett flertal gamla klosterväxter här funnit en fristad, sannolikt de flesta av dem med anor på platsen ändå från vår medeltid. Aklejer, perlhycint, 'munkar och nunnor', pingstlilja,

snödroppe, trädgårdstulpan, 'klosterlilja', vildtulpan, kroll-lilja, luktviol. (Sylvén, 1919, s. 91-93)

Uppgifterna av Nils Sylvén har traderats av i stort sett alla Sveriges botanister, trädgårdshistoriker och historiker. Från mitten av 1800-talet och fram till idag har krolliljan ansett vara medeltida, så även i *Nationalencyklopedin* och på många universitets hemsidor. Bara tre-fyra av de arter som Sylvén nämner ovan har vi egentliga medeltida belegg för. Förekommer de ovan angivna växterna i en örtmatta på ett ställe med så stark atmosfär som i Vadstena, då lånar liksom de 'äkta medeltidsväxterna' lite av sin glans åt de 'oäkta'. Det finns ännu inget konkret och känt belegg för någon växande krollilja i Vadstena innan år 1817.

Det är inget större problem att diskutera medeltidsväxter utifrån vad vi tror, vad vi vill tro, och vad vi har trott. Men hur ska vi på ett mer operativt närma oss det här komplicerade ämnet? En utgångspunkt kan vara kunskapen om hela det medeltida växtsortimentet i Europa. Medeltiden är dock inte samma sak i Skandinavien som i resten av Europa. Medeltiden i Europa räknas från Västroms fall år 476 e. Kr., medan vi i svensk historieskrivning räknar medeltiden ungefär från tiden för Olof Skötkonungs dop, i början av 1000-talet. Vad meddelar då de viktigaste europeiska källorna? På klosterplanen från S:t Gallen (ca 816-820) identifierar man ett 50-tal trädgårdsväxter och bärande träd (48 st) i de tre trädgårdsdelarna, i *köksträdgården*, ett växtslag i varje bädd, i *medicinalväxtträdgården* och i den kombinerade *fruktträdgården och begravningsplatsen*. I Karl den Stores domänförordning, *Capitulare de Villis*, (795-812) identifieras 90 olika växter. Detta var det sortiment som odlades på kontinenten, framförallt i en klosterträdgård. Är det inte ganska troligt att tänka sig att i stort sett hela detta sortiment, tillsammans med allt annat i klostrets sammanhang, också introducerades i Sverige?

Vad säger mängden av illuminationer i religiösa handskrifter och tidiga tryckta herbalieverk på kontinenten om svenska trädgårdsförhållanden? Hur långt kan vi tolka, 'mjölka' på uppgifter och utnyttja Europas medeltidsväxtsortiment för skandinaviska förhållanden?

Utnyttja det på ett tufft sätt, genom att ställa frågor till det och utmana det, utan att för den skull förfalla till önsketänkande och pressa materialet alltför hårt genom att göra likheter mellan cistercienserordens programmatiska kyrkobyggnad och de mellaneuropeiska klostrens växtsortiment.

I klostrets inre trädgårdsdel, den som vi kallar korsgången, råder det en stark symbolik. Utformningen baserar sig på *kvadraten*, världens form, vilken omfattar *cirkele*, himlens form, en projektion av himlasfären på marken. Hela anläggningen ligger konsekrerad i *korset*. Vattnet i brunnen i 'trädgårdens' mitt symboliserar här Kristus själv som säger: "Jag är levande vatten, den som kommer till mig skall aldrig någonsin törsta". Det vi finner i mitten i hela klosteranläggningen, i korsgången, är inte en trädgård i begreppets normala förståelse, men väl en symbol för en kosmisk jämvikt och således ett paradisytryck, en trädgård, i tre av de direkt mot kosmos viktigaste korresponderande geometriska formerna vi känner.

Den engelske medeltidshistorikern John Harvey har uttryckt sig på så sätt att det är "time to demolish the myth of the cloister garden", det vill säga föreställningen om att det skulle finnas en 'vanlig trädgård' på korsgångens plats. Korsgången var i första hand en symbolisk trädgård. Fanns det några växter överhuvudtaget så var de underordnade symboliken. Ser vi på klosterplanen i S:t Gallen finner vi istället växterna i de funktionellt ordnade köks-, medicinalväxt- och fruktträdgårdarna. En slags 'treenighet' går, om än inte alltid, ofta igen även i trädgårdsbyggandet.

Idag ser vi emellertid ofta mer än en symbolisk trädgård på platsen för en tidigare korsgångsanläggning, i Sverige såväl som utomlands, till exempel i Alvastra, i före detta ortagårdsmästaren Rolf Erikssons 'poetiska rekonstruktion'. Eriksson och Örtagårdens Vänner i Vadstena har omsorgsfullt och romantiskt placerat en treenighetssymbol i form av ett trestammigt valnötsträd i korsgångens mitt. I allt är Alvastra-anläggningen, även om den idag har förfallit, väl värt ett besök, inte minst som ett utslag av ett slags medeltida längtan.

Alvastra klosterruin, korsgångsanläggningen. Ett trestammigt valnötsträd (*Juglans regia*) i den poetiskt rekonstruerade anläggningens mitt. Foto: Kjell Lundquist.

Det finns i princip tre vägar till en mer prosaisk kunskap om vilka växter som odlades i de medeltida skandinaviska klosterträdgårdarna: *arkeologiska belägg*, *reliktväxter*, nära eller mer fjärran, och *dokumentära belägg*. Användningen av de arkeologiska beläggen, att använda jorden som ett arkiv och med hjälp av pollen och framför allt makrofossilstudier för att försöka vinna kunskap om vilka växter som tidigare odlades, vinner allt mer terräng. Andra föredragshållare idag behandlar detta ämne närmare.

Från det att jordbruket tog sin början i Skandinavien, ca 3 900 - 3 800 år f.Kr., och fram till mitten på 1000-talet, är det vad vi hittills vet bara ca 35 olika växtarter som arkeologiskt kan beläggas ha introducerats. Vid medeltidens slut – omkring 1550 – känner vi i storleksordningen ca 180 st introducerade växter. Medeltiden, en period om ca 500 år, bringar således ett paket om ca 150 nya trädgårdsväxter till Skandinavien. Men även detta räknande av trädgårdsväxter är problematiskt då det bara handlar om de introducerade trädgårdsväxterna.

I Sverige rör det sig vid 1500-talets mitt om i storleksordningen ca 250(-300) olika växter som på något sätt har varit i människans bruk, och som – beroende på hur man definierar begreppet *trädgård* – skulle kunna kallas för trädgårdsväxter. Det är alla de växter i naturen som man äter (kål), skördar för medicinskt bruk eller på annat sätt använder, men inte samlar in och planterar i sin egen trädgård. Vi vet förhållandevis lite om allt grönt som har skördats i naturen. Det som är bekant av många och det som alla gör hela tiden, det skriver man väldigt lite om. Det har förvisso transporterats arter från den vilda svenska floran in i trädgårdarna, men om det fanns bättre växtförutsättningar utanför trädgårdens staket, då fanns det heller ingen anledning att plantera om. Hela naturen kan i det avseendet faktiskt ses som en trädgård.

Den andra kategorin av möjliga belägg utgörs av reliktväxterna. Reliktväxter är dock problematiska som medeltidskällor på flera sätt. Bara för att en art som var introducerad under medeltiden står relik på en medeltidsgrund, behöver det inte betyda att de stått där sedan medeltiden. Det kan vara en relik från

Reliktväxtbestånd av den gode Henriks målla (*Chenopodium bonus-henricus*) på Ulfåsas marker. Foto: Kjell Lundquist.

1920, eller från 1760 eller 1543. Alla undersökningar av reliktväxter kräver ett kompletterande källkritiskt studium. Man får inte bli så lycklig över ett förmodat medeltida växtfynd att man genast tillskriver det relikstatus från medeltiden. Jag vill dock hävda att den gode Henriks målla eller lungrotten (*Chenopodium bonus-henricus*), som ju också nyligen arkeologiskt påträffats på Nydala, på sina ställen i landet kan utgöra en äkta medeltida reliktväxt. Den gode Henriks målla är en art som i en klosterkontext nere i Lund är belagd arkeologiskt redan från 1100-talet. Det är en fantastisk trädgårdsväxt som växer mer ju mer man skördar den – inget pyssel med frön och sådd, det är bara till att gödsla lite. Man äter den som vilken bladväxt som helst, man kokar den som andra mällor, spenat eller mangold, och använder den i soppor, stuvningar, grytor eller sallader.

Här på Nydala är det min uppfattning att det kan finnas minst tre stycken möjliga medeltida reliktväxter: luktkviol (*Viola odorata*), akleja (*Aquilegia vulgaris*) och skelört (*Chelidonium majus*). Den senare är en vallmoväxt med orangefärgad mjölksaft som växer i murarna upp mot kyrkan.

Bilden visar den Heliga Birgittas borg, på Birgittas udde nära Ulvåsa vid sjön Boren. Den Heliga Birgitta har bland mycket annat kopplats till rosor, speciellt äppelrosor. När jag gick runt udden och kring ruinen för ett antal år sedan så fann jag faktiskt också en ros, en äkta äppelros (*Rosa rubiginosa*). Det var fantastiskt, en äkta äppelros just här! När jag sedan böjde mig ner för att titta närmare så fanns plantskoleetiketten kvar. Så stark är

ibland vår önskan om en överensstämmelse mellan dikt och verklighet att vi ibland går över gränsen för det tillåtna. Eller, är det istället vår uppgift att fylla i luckorna i traditionen och förbättra den?...

Den tredje kategorin av källmaterial, de dokumentära källorna, kan vara av flera olika slag, men det handlar principiellt om tryckta och otryckta källor. Bilden (se sid. 34) visar ett exempel på en källa som kan sägas vara både och. Den visar en handkolorerad lilja av ett träsnitt ur en mycket tidig tryckt latinsk örtabok, *Herbarius*, tillskriven Johann Petri, tryckt i Tyskland och daterad ca 1485. Det är en av de allra äldsta tryckta herbalerna som finns på ett svenskt bibliotek idag (Uppsala UB). Den är inte författad i Sverige, men finns i Sverige idag, sedan när är emellertid oklart. Redan sedan medeltiden? Boken är samtidigt både en tryckt källa och en handskrift. Hela boken är flitigt kommenterad och kompletterad på latin. Det räcker alltså inte alltid bara att känna till varje tryckt källa, utan ibland måste man hitta varje enskild bok för att se vad någon kan ha tillfört senare, och tillika har man att undersöka om det som tillkommit har författats i utlandet eller på svensk mark.

Vilka växter är det då som man kan tänka sig ha funnits i en skandinavisk och cisterciensisk klosterkontext under 1100-1200-talen, och vidare genom medeltiden i Skandinavien? Vi kan närma oss ämnet genom att dela in växterna i olika kategorier. Vi kan exempelvis följa S:t Gallens indelning i de tre olika trädgårdarna. I *köksträdgården* (kålgården) odlades de växter som åts, i *medicinalträdgården* (örtgården) odlades andra som utnyttjades till bot, och i *fruktträdgården* (trägården) växte träd och buskar. Sedan har vi det delikata spørsmålet om prydnad och skönhet; var odlades växterna med dessa egenskaper? Ju mer vi tränger in i medeltidens växtvärld inser vi att det inte bara handlar om kål, äpple och bolmört. Det finns även andra nyanser och ett nytt språk att lära. Inför den medeltida blomstersymboliken är de flesta av oss i stort sett analfabeter.

På bild är vi åter i Munkträdgården i Vadstena. Flera av Er har säkert sett det underbara beståndet av snöklocka (*Leucojum vernum*). Denna art fick namnet klosterlilja först 1873. Generellt kan man säga att namn i det nordiska namnskicket, med förlederna 'munk-',

'nunne-', 'kloster-', 'madonna-' och liknande, är väldigt sena i förhållande till växternas äldre namn. Madonnaliljan (*Lilium candidum*) fick till exempel sitt svenska namn först vid tiden runt Första världskriget här i Skandinavien. Den har tidigare hetat 'vit lilja' i Sverige ända från medeltiden. Snöklockan kan möjligen vara en äkta medeltidsrelikt. Det kan vara så - och den eventuella myten behöver inte avlivas än - att det var Johan Pettersson, Birgittas väpnare, som hade med sig några lökar av snöklocka när han reste tillbaka från Rom för att på Birgittas uppdrag anlägga klosterträdgården i Vadstena i slutet av 1300-talet. Det finns också reliktbodyor av snöklocka på ett par andra birgittinerklostergrunder på Jylland, vid Maribo och Mariager, som pekar i den riktningen.

Avbildningar av växter är ett särskilt slags källmateriel. Bilder kräver också sin egen källkritik. När man tar del av träsnittet ur Johannes Palmbergs *Serta Florea Svecana* (1684) - vilken växt visar det egentligen? - så inser man direkt den speciella problematiken ifråga om tillförlitligheten och tolkningen av bilden. Denna problematik har funnits ända sedan antikens dagar. Hur skall man egentligen kunna nå någon verklig överensstämmelse mellan växternas namn och de levande växterna det handlar om? En överensstämmelse är ju nödvändig, det räcker inte med att säga till en örtsamlare att gå ut och plocka kamomill, svärdsilja eller kungsmynnta, om han eller hon aldrig har sett växterna tidigare eller fått dem förevisade. Tänk om hon istället kommer tillbaka med några giftiga växter!

Man började därför tidigt, redan på 500-talet, att illustrera de nya handskriftsutgåvorna av Dioscorides *De Materia Medica*, vilken var den viktigaste läkeboken. Under 1500-talet förbättrade de tyska botaniska fäderna, Leonhart Fuchs, Otto Brunfels och Hieronymus Bock i Tyskland, den i boktryckarkonstens första dagar ganska undermåliga träsnittskonsten, just för att vinna en bättre överensstämmelse mellan ortaböckernas textinnehåll och de olika växternas illustrering. När man, som här, tittar på en bild från sent 1600-tal i Sverige och tänker på att denna skulle kunna användas av hugade ynglingar för att ge sig ut i naturen att samla växter, då inser man att med en sån bild som förlaga skulle han kunna

komma tillbaka med nästan vilken växt som helst.

1400-tal är den tidigaste notering vi har för pepparrot (*Armoracia rusticana*), och för lavendel (*Lavendula angustifolia*), för att ta några exempel bland många. Det låter enkelt och bra, men olika introduktionsårtal är kopplade till ett specifikt geografiskt sammanhang, vilket är ytterligare en komplikation. 1400-tal för pepparrot och lavendel handlar om danska förhållanden. Vi har alltså, ifråga om tolkningen av medeltidens växtintroduktioner, ett problem beroende på var i Europa vi befinner oss. Vi har även ett problem i Skandinavien. Introduktionsförhållandena är inte garanterat desamma i de olika nordiska länderna, de är inte de samma i söder och i norr.

Den vita liljan (madonnaliljan, *Lilium candidum*) är världens äldsta odlade växt till både prydnad och nytta, tillsammans med lotusen i Egypten. Den är belagd i kultur i Mellanöstern sedan 5 500 år tillbaka och har alltid representerat oskuldsfullhet och renhet genom sin vita färg. Några naturliga populationer finns ännu kvar i det östra Medelhavsområdet. Även om den vita liljan är tämligen svårödlad i norr (den kräver värme, kalk och god dränering), så kan den ha varit introducerad så tidigt som vid medeltidens början i Skandinavien.

Mariatistel (*Silybum marianum*) är arkeologiskt belagd från Lund på 1100-talet. Mariatistel heter den eftersom den symboliserar Marias ammande av Jesus och flykten till Egypten. Bröstmjölken spilldes ut, och sedan den dagen har tisteln en vit nervatur i sitt bladverk. Mariatistel kan stå relik (i fröbank) under lång tid. När vi röjde på Ulfåsa i början av 1990-talet dök det plötsligt upp blommande Mariatistel i ett buskage som en följd av att solen kom till och värmdde marken.

Låt oss bekanta oss med ett urval av medeltidens läkeväxter. Hjärtstillan (*Leonurus cardiaca*) är arkeologiskt belagd från 1200-talet. Här vid Ekebyborna gamla prästgård i Östergötland är det dock lite lurigt. Här finns en härligt passionerad medeltidsväxtintresserad lantbrukare som delvis låtit 'medeltidifiera' sina marker. Detta är å ena sidan 'jätteroligt', men om man inte känner historien tror man å andra sidan att man har hittat ett större bestånd av en äkta medeltidsrelikt.

Vit lilja, nu madonnalilja (*Lilium candidum*), ur Johann Petri, *Herbarius* ca 1485.

Ålandsrotten (*Inula helenium*) är en annan be-
lagd medeltida trädgårdsväxt. Vi har hämtat
ålandsrot från ett bestånd som har dykt upp i
samband med muddringen av vallgraven till
Citadellet i Landskrona, på platsen för ett
tidigare karmeliterkloster, och planterat den i
Tycho Brahe-trädgården på Ven. Troligtvis
utgör det bestånd av ålandsrot som vi nu har
på Ven ett äkta reliktväxtbestånd från detta
tidigare kloster i Landskrona.

Pestkråp (*Petasites hybridus*) är i det danska
sammanhanget tacksam att datera. Arten
introducerades i mitten av 1300-talet som en
läkeväxt mot pesten, Digerdöden. Pestkråpet
innehåller en kramplösande substans, *petasin*,
vilken sägs vara 10-15 gånger så effektiv som
papaverin, det kramplösande preparat som
utvanns ur opiumvallmon (*Papaver somniferum*),
introducerad redan före Kristi födelse. Om
man läser de skandinaviska läkeböckerna
under 1500-1600-talen finner man hur panisk
situationen i verkligheten var. Man har nästan
använt allting i växtväg, och i nästan vilka
kombinationer som helst, för att finna någon
bot. Pesten är inte heller bara en medeltidsfö-
reteelse, den slog hårt mot stora delar av
befolkningen i Europa långt fram på 1600-
talet. Pestkråp har odlats vid några senare

tillfällen under 1800-talet, men jag skulle nog
våga påstå att de allra flesta större bestånd av
arten i landet, framförallt vid klostergrunder
och slottsanläggningar, är av äkta medeltidur-
sprung. Det finns, skulle man kunna säga, ett
'pestskråpsnät' i Sverige som har medeltida
anor. Vid Alvastra är det inte korsgångsan-
läggningen med sitt nyintroducerade växtma-
terial som är det mest spännande ur vårt
perspektiv. Det är istället det stora pestsk-
råpsbeståndet vid dammarna av förmodat
medeltidsursprung.

Hålroten (*Aristolochia dematitis*) var en van-
lig läkeväxt under medeltiden. I dag står den
bara kvar som relik på några få platser i land-
skapet. Ett par andra *Aristolochia*-arter (*A.*
rotundifolia, *A. longa*) användes också. 'Hålrot'
kallades även hålnunneörten eller den skånska
nunneörten (*Corydalis cava*). En förväxling
mellan de båda släktena, som en följd av det
gemensamma svenska namnet, skedde tidigt
och bör också uppmärksammas, annars kan
den andra villan bli större än den första i ett
restaureringssammanhang där 'hålrot' ingår.

Under medeltiden introducerades även
tyskiris (*Iris germanica*), vars ursprung och
historia på kontinenten är hölj i dunkel. Den
kallas 'blå lilja', i olika stavningar, i den svens-
ka medeltidslitteraturen. *Lilium candidum* kalla-
des i densamma för 'vit lilja', och svärds-
liljan (*Iris pseudacorus*), växande vid näringsrika åar
och bäckar, kallades 'gul lilja'. En förbi-
string i fråga om namnet 'Acorus' råder även i litte-
raturen mellan den senare, svärds-
liljan, och den likaledes medeltidsanvända
kalmusroten (*Acorus calamus*).

Berberis eller surtorn (*Berberis vulgaris*) var
en viktig C-vitaminkälla under medeltiden.
Kunskapen om detta livs- och hälsomedel har
nu nästan helt försvunnit, liksom själva väx-
ten. Den är ju också så stickig att ingen riktigt
vill veta av den. Berberis är samtidigt mellan-
värd för parasitsvampen svartrost, vilken
allvarligt kan skada sädesodlingar. Fram till
1994 var det i lag påbjudet att markägare
skulle utrota all berberis på sina marker. Trots
detta finns det på sina ställen kvar äldre ber-
berisbestånd vilka kan ha mycket gamla anor.

Några träd skall också nämnas. I det dans-
ka materialet är den äkta kastanjen (*Castanea*
sativa) belagd sedan 1400-talet. Bilden visar ett
exemplar från Castle Leod i Skottland, plante-

rat samma år som Gustav Vasa dog (1560), och fortfarande i god kondition. För närvarande försöker vi utverka kastanjer av just detta träd till Tycho Brahe-trädgården på Ven. Silverpoppeln (*Populus alba*) kan vi också räkna som en 1400-talsintroduktion. Bilden visar ett exemplar från torget i Marstrand. Både denna och svartpoppeln (*Populus nigra*), den Linné kallade poppelpil och som introducerades betydligt senare, är hemmahörande i södra Europa. Poppelarterna från Nordamerika, t.ex. balsampoppeln (*Populus balsamifera*) kommer först vid mitten av 1700-talet, och popplarna från Kina, t.ex. wilsonpoppeln (*Populus wilsonii*), når Skandinavien först i början av 1900-talet.

Medeltidsväxterna är å ena sidan väldigt prosaiska och enkla att närma sig i det att de ger mat, bot och material av olika slag - sedan är de förstås också vackra - men de är å andra sidan mer än så. Den starka uppdelning som vi möter idag, mellan det nyttiga och det sköna, det är en tankestrukturerande uppdelning som sker först senare, i och med (den moderna) individualitetens utveckling. Ofta vill vi väl förlägga denna till den tidigmoderna tiden, under det på många sätt ifrågasättande 1500-talet, kopplad till den kunskapsteoretiska revolutionen och med reformationen som ett av flera uttryck. Man kan dock komma fel när det gäller synen på den medeltida trädgården, framförallt på den medeltida klosterträdgården och det medeltida klosterträdgårdssortimentet, om man inte tar hänsyn till hela kyrkans och kristendomens kontext, det sköna och det nyttiga i en slags enhet, och till trädgårdens innersta mening i denna.

Medeltidsväxternas symbolik skulle kunna vara föremål för en hel 10-poängs kurs. Här följer bara några exempel. Vi möter på en målning (ur läkeboken *Tacuinum Sanitatis*) från 1300-1400-talet två kvinnor i en rosenträdgård. Vi finner den vita rosen, jungfrurosen (*Rosa Alba*-Gruppen) och den röda rosen, apotekarrosen (*Rosa Gallica*-Gruppen 'Officinalis'). Båda arterna räknar man som medeltida introducerade i Skandinavien. Den vita rosen kan ses som en Maria-symbol, det var också den ros - en enkel vit ros med fem kronblad - som Luther valde att presentera hela sin teologi utifrån i, i den så kallade Lut-

Jungfrurosor (*Rosa Alba*-Gruppen) och apotekarrosor (*Rosa Gallica*-Gruppen 'Officinalis') binds till kransar. Illustration ur *Tacuinum Sanitatis* (1300-1400-tal).

herrosen. Den röda rosen är snarast en Kristus-symbol, kopplad till blodsmystiken. De fem blommorna i Birgittinernunnornas bok, representerande de fem sårmarkena, kan också vara fem stycken röda apotekarrosor.

På följande målning möter vi ärkeängeln Gabriel i ett bebådelsemotiv tillsammans med Maria. Ni ser att han håller en vit lilja - *Lilium album* hette den också innan Linné gav den artepitetet *candidum*, den glänsande vita - som ju framförallt är en oskuldsfullhetens och renhetens symbol. Madonnaliljan har också senare kommit att bli ett attribut för flera bibliska personer och helgon: för Gabriel, för Maria, Josef, Katarina av Sienna, för barnens speciella skyddshelgon, den helige Antonius av Padua m.fl. Det finns en tysk författare, Johann Heinrich Häveker, som på 1660-talet (1669) skrev en stor utläggning om just (den vita) liljan och dess betydelse inom den religiösa symboliken. Han gör delvis också en annan tolkning än att liljan bara skulle vara en representation för kyskhet och renhet. Han uttrycker det så att det är Kristus själv som kan förstås som liljan, detta gör han utifrån en predikan av Bernhard av Clairvaux. Det finns således en cistercienserkoppling just till den vita liljan. När Gabriel överränner liljan till Maria, så kan det även förstås som att han på ett för oss synligt sätt överränner Kristus själv.

Det är ingen liten uppgift som den lilla vita liljan har fått, att, symboliskt men ändå väldigt konkret, överräckas från himlen till jorden för att representera det Innersta och det Största.

En avslutande bild är hämtad från en 1460-talsutgåva av Pier de' Crescenzi (ca 1233-1320) lantushållningstraktat *Ruralia commoda* från början av 1300-talet. Man kan närma sig illustrationen som en vacker bild, vilken som helst. Man kan också studera den som trädgårdshistoriker. Man möter då en medeltida trädgård, konstaterar att den är ingärdad med höga murar och en ännu högre portal. Teologen tänker på den trånga porten med sin symbolik. Någon annan som studerar trädgårdsdetaljer får belegg för att gräsbänken faktiskt är ett medeltida trädgårdselement. Men, växterna förblir dekorationer, inför vad de representerar är de flesta av oss analfabeter. Vi har redan berört den vita och den röda rosen, liksom madonnaliljan, och vad dessa kan representera. På bilden möter vi även luktsviol (*Viola odorata*). Det är en belagd medeltidsintroduktion med äkta medeltida relikstatus på flera platser i landet. Den representerar här ödmjukheten, *humilitas*, alla dygdens moder. I det medeltida blomstermålertiet strös ofta några blommor av luktsviol lite här var där, både för att signalera att konstnären i fråga är ödmjuk i förhållande till motivet, att motivet i sig skall utstråla ödmjukhet, men luktsviol kan också vara en signal till läsaren att själv vara ödmjuk eller beakta den dygdens krav.

Flera av bildens blommor förblir hemligheter. En av de återstående kan jag dock tolka. Den passar också bra att avsluta med. Vi närmar oss ju snabbt den högtid, pingsten, som på något vis hänrycker alla oss växtin-

tresserade. I denna målning adresseras också pingsten på sätt och vis, genom den centrala placeringen av aklejan (*Aquilegia vulgaris*). Aklejan är den helige Andes representation i denna bild. Den talar om närvaro och inspiration, av konstnären, hos kärleksparet, i trädgården. Aklejan är också en namnbelagd medeltidsintroduktion (1400-talet), möjligen kom den till Skandinavien tidigare, kanske redan under vikingatiden eller ännu tidigare än så. Den finns väl etablerad i flera ängen runt om i landet. På engelska heter den *Columbine*. Tittar man på en enskild blomma ser det ut som om det sitter fem stycken duvor och dricker ur en gemensam kalk. Då framstår sambandet klarare – duva, den helige Ande och blomning i pingstens tid. Aklejan vill visa på en andlig närvaro i både målningen, i trädgården och i alla systerväxter.

När det gäller medeltida klosterträdgårdsväxter i Skandinavien så vet vi idag en hel del. Vi tror dock fortfarande åtskilligt. Vi har trott ännu mer men "bättrat oss" och ändrat uppfattning efter hand som olika uppgifter kunnat verifieras eller vederläggas. Det vi fortfarande misstänker, det finns kvar för framtida generationer att undersöka och bråka med: bland tryckta och handskrivna källor, djupt nere i marken och växande som relikter 'i naturen', på klostergrunder och i de runt klosterna närmaste kilometervida omgivningarna.

Kjell Lundquist

Några referenser i hårt urval

Guillou, Jan, 1999, *Vägen till Jerusalem*, Stockholm.

Kåhrström, Olof, 2007, *Från Pier de' Crescenzi till Albrecht Thaer. Om några märkvärdigheter i Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens biblioteks äldre boksamling*, Skogs- och Lantbrukshistoriska Meddelanden 39, Stockholm.

Lundquist, Kjell, 2005, *Lilium martagon L. Krolliljans introduktion och tidiga historia i Sverige intill år 1795 - i en europeisk liljekontext*, Acta Universitatis Agriculturae Sueciae, Doctoral Thesis No. 2005:19, Faculty of Landscape Planning, Horticulture and Agricultural Science, SLU.

Lundquist, Kjell, 1999, Arkeologi i trädgården. Så kom trädgårdsväxterna till Norden, *Populär Arkeologi*, Nr 2, 199 s. 3-7.

Petri, Johann, 1485 (ca), *Herbarius...* (u.o.)

Sylvén, Nils, 1919, Vadstena klosterträdgård, *Sveriges natur*, Svenska Naturskyddsföreningens Årsbok, s. 87-96.

Medeltidens litterära växtvärld

Inger Larsson

Inger Larsson är docent vid Institutionen för nordiska språk på Stockholms universitet. Hon forskar bland annat om läs- och skrivkunnighet under medeltid och om äldre svenska växtnamn före Linné. Äldre svenska växtnamn kan visa på växternas folkliga användning och betydelse. I sitt föredrag visade Inger Larsson på var man hittar äldre svenska växtnamn, och vad vi idag kan lära om växterna av det. Följande artikel är en sammanfattning av detta föredrag.

Med titeln på föredraget 'Medeltidens litterära växtvärld' vill jag poängtera att det just är de växter som nämns i de bevarade texter från medeltiden som är skrivna på svenska som är i fokus för mitt intresse. Eftersom det är litterära uppgifter, så säger merparten av dessa egentligen ingenting om vad som i själva verket odlades, eller ens växte i Sverige. Det säger inte heller något om huruvida tidens människor överhuvudtaget kände till de växter vars namn de träffade på i litteraturen. Däremot säger det något om vilka växtnamn de kom i kontakt med och på vilket sätt växterna eventuellt kunde användas. Vi känner ca 500 medeltida namn på drygt 250 olika växter.

Vilka är då de viktigaste litterära källorna och vilka var de människor som kom i kontakt med dessa namn? Lite förenklat kan vi säga att uppgifter om svenska växtnamn återfinns i två typer av källor: dels juridiska och ekonomiska texter som direkt speglar inhemska förhållanden, t. ex. lagar, brev, jordaböcker och andra räkenskaper, liksom tänkeböcker (dvs rättegångsreferat eller protokoll), dels texter som skrivits med utländska förebilder samt översättningslitteratur som läke- och örtaböcker, didaktiska texter (texter som är avsedda att instruera eller lära ut olika fakta), religiösa texter, underhållningslitteratur och ordlistor.

Inhemska förhållanden

De viktigaste texterna med inhemskt ursprung och som speglar inhemska förhållanden är de medeltida lagarna. De spänner över en period av ca 150 år, från landskapslagarna i slutet av 1200-talet till Kristoffers landslag i mitten av 1400-talet. Kyrkan var representerad i de lagkommissioner som

skrev ner lagarna, och kyrkans intressen finns uttryckta i särskilda kyrkobalkar där också tiondet var reglerat – dvs i vilken form det skulle utgå. Men vi får ändå räkna med att lagarna bygger på inhemska förhållanden, och just lagarna kom gemene man i kontakt med t. ex. på tinget och i vardagen när tiondet skulle betalas, när man tvistade om äganderätt eller när det gällde stölder.

Vilka växter är det då som nämns i lagarna och i vilka sammanhang nämns de? Lagarna skiljer mellan de (frukt)bärande träden ek, hassel, bok och apel (vildapel) och trädslag som inte bär frukt – gran, fura, björk, ask. De senare kallas någon gång med en gemensam benämning *döpvija skogher*, vilket ungefär betyder 'bränsleträd', men i vissa sammanhang skiljer man mellan timmer, dvs byggnadsvirke, och bränsle. Ek var ju också betydande som byggnadsmaterial och vid vålded anses ek och gran vara lika värdefulla i Södermannalagen (Sdml, byggningsbalken 18).

De bärande träden är föremål för lagstiftning med avseende på äganderätten till såväl själva träden som avkastningen (Västgötalagen, VgL, Östgötalagen, ÖgL, Upplandslagen, UpL, Västmannalagen, VmL, Södermannalagen, Sdml, Magnus Erikssons landslag, MeLL, Kristoffers landslag, KtL), medan bränsleträden skyddas från olovlig avverkning.

Tiondet var förstås viktigt för kyrkans existens, och redan i Götalagarna synliggörs kyrkans särintressen. Där stadgas att tionde skall ges av säd och lagen preciserar: vete, råg, korn och havre. I Svealagarna utvidgas synbarligen tiondet. Upplandslagens kyrkobalkar (7) stadgar att tionde skall ges av lin och hampa, av rovor, ärter, bönor, råg, och vete.

Tionde skall även ges av avkastningen av humlegårdar, men inte av kärmarker (kk 7:4), vilket tolkats som att pors var undantagen tiondet. Vid biskopens visitationer skall bönderna förse honom och hans följe med bl. a. havre, korn(bröd), råg(bröd) och vete(bröd). Hälsingelagens (HL) område skall ge 'sädestionde' och 'åkertionde'. Möjligen speglar dessa mer vaga föreskrifter de sämre odlingsförhållandena inom Hälsingelagens områden.

Från annat håll vet vi att öl var betydelsefullt under medeltiden, och för ölbrygging krävdes pors eller humle, och lagarna nämner humle, vildhumle och pors. Humle nämns i Gutalagen, GL, och i samtliga Svealagar utom Hälsingelagen, HL, men ej i Göotalagarna. Humlegård nämns i Västmannalagens, VmL, och Dalalagens, DL, kyrkobalkar i samband med tionde, i Magnus Erikssons landslag i samband med nyodling och i Kristoffers landslag där böter stadgas för den "bonde eller landbo, som ej har humlegård med fyrtio stänger" (Holmbäck och Wessén 1962:150 not 279). MeLL nämner villhumle liksom KrL. I MeLL nämns humle bland sådana varor vars kvalitet kan vara undermålig (k 3) och KrL lagstiftar mot humletjuvar. Det framgår tydligt att humle är en vara som har ekonomisk betydelse vid denna tid. Pors och "brytande av pors" nämns i VgL, SdmL, VmL, MeLL och KrL.

Samtliga lagar stadgar böter för den som stjal äpplen, ärter, bönor, rovor, kål eller lök eller bryter pors och kvastar eller får bast eller bark.

Härutöver nämner GL ag, som var ett viktigt taktäckningsmaterial på Gotland (Gotland tillhörde Danmark under senmedeltiden). I samband med tvister och gränsdragningar nämns starr, vass och vide. (Se vidare Larsson forthc.)

Som man kan vänta är det uteslutande växter som på ett eller annat sätt haft betydelse i det dagliga livet som nämns i lagarna. Vi kan också notera att samtliga växter som här nämns och skyddas är inhemska, och att de namn som återfinns i handskrifterna är gemensamma för de nordiska språken.

De medeltida diplomerna eller breven innehåller ett fåtal uppgifter om svenska växtnamn. I ett par inventarieförteckningar från unions-

kungen Magnus Erikssons och hans gemål Blankas slott Bohus och Tönsberg nämns *rusin*, *komin*, *kanel* och *muscatblomæ* respektive *galiga* (galangarot), *pipar*, *naghla* (nejlikor), *ingifær* och *kanela bark* (DS 3484, 7154). Dessa uppgifter är bland de äldsta vi har inte bara på att kryddor importerades till det svensk-norska medeltidshovet, och de ger också exempel på svenska eller försvenskade latinska namn på kryddorna i fråga.

Vadstena klostrets jordaböcker från senare delen av 1400-talet innehåller också för oss intressanta uppgifter om växtbruk och namnskick. Av jordaböckerna framgår bl.a. i vilken form arrendet betalades till Vadstena. Vi kan se att det förekom odling av hampa och humle. Avraden (avgift, skatt) består av *pors*, *bast*, *hamp* och *næffwer*. Vanligast är *korn* som tydligen är liktydigt med 'spannmål'. Uppgifter av samma art finns i andra räkenskapsböcker, t. ex. Gregers Matssons från senare delen av 1400-talet och i de bevarade handskrifterna från biskop Hans Brasks registratur 1522-1527, om än inte lika rikligt.

Sammanfattningsvis är det lätt att konstatera att de skriftliga källor som med största sannolikhet speglar inhemska förhållanden innehåller alltför få uppgifter för att vi skall få någon rättvisande bild av vilka växter som var betydelsefulla i det medeltida Sverige. Betydligt fler växter och växtnamn finner vi emellertid i den litteratur som är skriven under främmande påverkan. I gengäld vet vi (ännu) inte särskilt mycket om när de främmande växterna nådde vårt land.

Utländska förebilder och översättningslitteratur

Läke- och örtaböcker

Under senare delen av 1400-talet uppträder de första didaktiska texterna med naturvetenskapligt innehåll som är skrivna på svenska. Merparten av dessa är antingen regelrätta översättningar eller bearbetningar, parafraaser, av utländska arbeten. De är tillkomna i kloster- eller kyrkomiljöer och avsedda för läskunniga personer. Den äldsta bevarade folkspråkliga didaktiska litteraturen i vårt land utgörs av s.k. läke- och örtaböcker, dvs den är huvudsakligen medicinskt orienterad. Det

botaniska stoffet behandlas ur ett nyttoperspektiv, och texterna lär ut rön och föreställningar om de enskilda växternas praktiska användning för medicinska ändamål i ordets vidaste bemärkelse. Dessa texter är utgivna av G. E. Klemming under titeln *Läke- och Örteböcker från Sveriges medeltid* (SFSS 26) och består av utdrag ur inte mindre än 15 olika handskrifter av olika omfattning, skrivna med olika upplägg och sammanställda för olika syften.

Läke- och örtaböckerna kan vara uppställda efter olika principer. Texten är ofta disponerad efter olika sjukdomstillstånd, och läkeboken kan vara uppställd efter principen "från topp till tå". Läkebok 1 börjar med botemedel för huvudvärk och slutar med behandling av trötta ben. Texten kan även disponeras efter vilka växter som skall användas, vilket innebär att samma rubrik oftast återkommer flera gånger. I Läkebok 2 rekommenderas t. ex. *For tannawärk* att man skall smörja tänderna med morot (par 11) eller att man skall tugga eller lägga berthram (vanligen mattram) mot gommen (par 29). Krassefrö (vanl. krassing) eller albark rekommenderas på ytterligare ett ställe (par 150) liksom åderlätning (par 172).

De flesta av läkeböckerna i *Läke- och Örteböcker från Sveriges medeltid* består av flera olika handskrifter, men Läkebok 4 ingår i vad som har ansetts vara en handskrift skriven i Vadsstena för att brukas i klostret i Nådendal. (Läkeboken är tyvärr ett senare tillägg i den ursprungliga handskriften). Läkebok 4 är därmed den enda där vi med någorlunda säkerhet kan föreställa oss för vilket syfte den skrivits. Den inleds med rubriken *nadhen dals klostres book* tillagt i marginalen av en sekundär skrivare (Lb 4:339, Carlquist a.a. s. 82). Den bör ha sammanställts för praktiskt bruk i klostret (eller annorstädes) och möjligen avslöjar den något om den örtmedicinska kunskap som fanns eller som ansågs önskvärd i Nådendal. Den innehåller praktiska anvisningar om vilka växter som kan användas vid olika sjukdomstillstånd med läkedomsråden grupperade efter de rekommenderade växterna, men där ingår även botemedel som bävergäll, bäverpiss, myrra och rökelse.

Förutom att ge läkedomsråd har författaren/översättaren/kompilatorn uppenbarligen haft ambitionen att lära ut de svenska växt-

namnen tillsammans med de latinska t.ex. *Mirtus thz är pors thrä äller fruktin* (Lb. 4:353) och *Jvniperus thz är eneträ oppo swänsko* (Lb. 4:341). Det ges också anvisningar om växtplats för en (*Juniperus communis*): *thetta thrä waxär j bärgh ok stenoghe jordh* (Lb. 4:342).

Boken innehåller namnen på ett 20-tal växter, såväl inhemska som främmande, och av dessa behandlas fem inhemska växter i egna, något längre avdelningar nämligen *sjnap*, *malyrt*, *nätszla*, *en* och *pors*.

Enen är intressant i läkebokssammanhang. Den är nämligen en av de ytterst få inhemska växter vars egenskaper och användning som läkeväxt först beskrevs av den danske läkaren Henrik Harpestræng i början av 1200-talet. Enens egenskaper framställs som närmast övernaturliga, och inom tysk forskning talas om *Wunderdrogentraktat* – en mirakelkur (Kurschat-Fellinger 1983). Dessa beskrivningar spreds sedan till de kontinentala örtaböckerna. I Läkebok 5 finns ett avsnitt om enen som har formen av en sådan mirakelkur:

"Juniperus, enen. Hippokrates han säger att enbär som äts tidigt om morgonen styrker hjärnan, mildrar själen, skyddar synen, rensar bröstet, klarar rösten, styrker magen, fördriver uppsvälldhet, smälter osmält mat, bryter sten, gör märgen het, gör andedräkten god och är bra mot förlamning".

Artiklarna i Läkebok 4 om senap, malört och nässla är direkta versioner av Harpestrængs danska örtebok som i sin tur hämtat uppgifterna från Macer, *De viribus herbarum* (Kristensen 1908–1920s. xi f.). Innehållet i dessa artiklar kan alltså inte utan vidare relateras till svenska förhållanden. Pors är upptagen i Harpestrængs danska örtabok men uppgifterna i Nådendals läkebok kommer inte därifrån och detsamma gäller för artikeln om en. *Camomilla*, *krasse* (krasse, krassing), *viole blad*, *piperrot*, *äke löff* (eklöf), *celidonia* (svalört eller skelört) ingår alla i recept mot skorv, medan *aloe*, *konungher* (oregano), *ficor* (fikon), *anis*, *kanel*, *saluia*, rosenolja, *märke* (selleri), *nardus* (nardusört) och *hwäte myöl* ingår som ingredienser i olika växtmedicinska blandningar.

I början av 1500-talet framträder den första naturvetenskapligt intresserade författaren, översättaren och kompilatorn av texter med fackspråkligt innehåll och ett uttalat didaktiskt syfte: Peder Månsson, birgittiner munk, Vadstena klostrets representant i Rom vid den heliga Birgittas hospital 1507–1524 och biskop i Västerås stift från 1524 till sin död 1534. Hans skrifter har ett utpräglat didaktiskt syfte, och hans verk innehåller ca 25% av samtliga kända medeltida svenska växtnamn.

Peder Månssons Bondakonst är den första kända handboken på svenska i jordbruksskötsel och växtodling, djuravel och veterinärmedicin mm utgiven av R. Geete i P. Månssons skrifter på svenska (SFSS 43) 1913–15. Förutom att beskriva hur man anlägger kål- och kryddgårdar skriver han om hur man odlar bl.a. vin, fikon, mandel, palmer och persikor. Bondakonst är den rikaste källan till svenska växtnamn av alla hans arbeten. Hans betydelse som nyskapare av svenska växtnamn är däremot inte särskilt stor. Visserligen innehåller hans skrifter sammanlagt drygt 100 svenska eller inlånade/försvenskade växtnamn, men av dessa är endast en handfull belagda för första gången i hans texter nämligen: *castanea* (kastanj), *dunkåfle* (kaveldun), *lupin*, *malva*, *mispelträ*, *taangh* och *trolla syror* (taklök).

I Bondakonst från mitten av 1520-talet finns detaljerade odlingsanvisningar för *Kaalgard oc kryddegardh* (s. 350 f.) som han inte skiljer mellan. Han rekommenderar bl.a. att vissa växter måste förodlas ”i baljor eller andra kar om vintern inne i stugorna” (förf. övers.). Han nämner följande växter:

<i>aland</i>	åländsrot
<i>apium</i>	selleri
<i>beta</i>	beta
<i>capparis</i>	kapris
<i>coriander</i>	koriander
<i>dill</i>	dill
<i>endiui</i>	endiv
<i>eruca</i>	åkerkål
<i>gräskar</i>	kurbits, pumpa
<i>hälingafrö</i>	frö av pepparrot/rättika
<i>kalfnö</i>	kålfrö
<i>klofflök</i>	vitlök
<i>laktuc</i>	trädgårdssallat
<i>maalle</i>	målla

<i>mynta</i>	mynta
<i>palsternakka</i>	palsternacka
<i>rafanus</i>	rättika
<i>rofwo frö</i>	rovfrö
<i>rödher löker</i>	rödlök
<i>senap</i>	senap
<i>walmoga</i>	vallmo
<i>winrutha</i>	ruta

Men då är vi redan framme vid medeltidens slut, och det säger ingenting om vad som odlades i 1350-talets kålgårdar eller den *krydda gardar* som nämns i Stockholms jordabok 1490 (2:176). Väl värt att märka är dock att samtliga växter som Peder Månsson anger är nyttoväxter.

Till de mest innehållsrika källorna till folkliga växtnamn, utöver de ovan nämnda, kan vi räkna de mer eller mindre omfattande glossarier i handskrifter som tillkommit i Vadstena kloster. Här återges namnen alltså inte i något sammanhang utan i ordböcker eller ordlistor, men dessa är särskilt värdefulla genom att där finns en koppling mellan latinska och folkspråkliga namn. Ytterligare ett antal handskrifter som en gång tillhört Vadstena kloster innehåller växtnamn. De ingår i den s.k. C-samlingen i Uppsala universitetsbibliotek, och den utförliga katalogen har förenklat möjligheterna att lokalisera detta material (se vidare Larsson forthc.).

Hur skapade man svenska namn?

Frågan om när ett namn kan anses vara svenskt kan besvaras på många sätt. Jag har valt att tala om ’svenska’ namn när namnet används i en text som i övrigt är skriven på svenska oavsett om namnet har latinskt eller folkspråkligt ursprung. Detta leder till att namn som *aloe*, *cypress*, *rosmarin*, och *viol* betraktas som svenska namn. Med facit i hand vet vi ju också att de med tiden blev svenska även om vi inte kan säga när detta inträffade. Likaså anses *iärnyrt*, *verbena officinalis*, vara svenskt även om det heter likadant på forndanska liksom *hirs*, *panicum miliaceum*, som heter likadant på medelhögtytska.

I de medeltida handskrifterna möter vi för första gången i skrift svenska namn för inhemska eller främmande växter, men hur har växternas svenska namn skapats? Med översättningarna av den medicinsk-botaniska

litteraturen till svenska fick ju ett stort antal namn på främmande växter sin svenska språkdräkt. Samtidigt namngavs sannolikt ett betydande antal inhemska växter när deras användning blev känd och redan namngivna växter tog plats i litteraturen.

Direkta inlån av latinska namn är vanliga när det gäller växter som överhuvudtaget inte växte i Sverige och/eller vars användning kanske var mindre känd vid inlåningstillfället, t. ex. *aloe*, *anis*, *endivie*, *lavendel*, *lupin*, *persica*, *pipar*, *pion*, *salvia*.

Det förkom även att latinska namn lånades in direkt men stavningen anpassades till svensk stavning eller svenskt uttal t.ex. *komilla bloma* av latinskt *chamomilla*, *komin* av latinskt *cuminum*, *lybbestikka* av latinskt *lubisticum*.

Vi kan också identifiera översättningslån av latinska eller tyska namn t.ex. *oxentunga* av latinskt *buglossa* (*anchusa officinalis*, oxtunga) eller *lusyrt* av tyskt *lusewort* (*delphinium*, riddarporre).

Direkta inlån av folkspråkliga namn (vanligen tyska eller danska) var också vanligt t.ex. *kanel* av tyskt *kannél* (latinskt *costus* eller *cinnamomum*) *mora/roth* av danskt *more*, tyskt *more*, (latinskt *daucus*). Dessa namn kan naturligtvis i sin tur vara bildade på olika sätt i respektive språk.

Slutligen finns det också några få namn för vilka utländsk påverkan inte har kunnat spåras t.ex. *baggasöta* (*gentiana purpurea*, baggsöta) eller *byttogräs* (*filipendula ulmaria*, älggräs).

Folkliga växtfamiljer och identifiering av växterna

Medan den vetenskapliga botaniken strävar efter förhållandet en växt ett namn så klassificerar den folkliga botaniken växterna efter användbarhet på något sätt t.ex. som mat eller till lek, och olika växter kunde få samma namn beroende på deras användning. En stor sådan familj ryms under beteckningen *kål* som i nusvenska har en betydligt mer avgränsad betydelse än i medeltida språkbruk. Kål, fornsvenskt *kaal*, kunde dels användas om alla slags kålväxter (*brassica*), dels kunde det användas i en ännu vidare betydelse och avse ”stjälkar och blad av ätliga växter”. I Läkebok 2 (par. 32) står det *For hepthe* (förstopning) *Skal man taka kaal aff kath oosth* (kål av kattost) *ok siwdha j sötha myölk* ... . Men *kaal* kunde

dessutom avse maträtter som tillagats av kål, t.ex. *spikikal och syltekal* (inlagd kål, surkål?).

De olika kålsorter som omnämns i källorna är: *akerkal*, *bla kal*, *gardhkal*, *grön kal*, *hovud kal*, *hviter kaal*, *kabusa kal*, *rödhkal* och *trädhis kal*, men även *rovo kal* *spiro kal* och *skräppokal*.

Namnet *akerkal*, *brassica campestris*, används dessutom om åkersenap, *sinapis arvensis*, och åkerrättika, *raphanus raphanistrum*. *Rovokal* används sannolikt om raps, *brassica napus rapifera* och *skräppokal* om krusskräppa, *rumex crispus*.

En annan familj ryms sannolikt under beteckningen *gräs*, som har en betydligt vidare betydelse än i dagens språkbruk. *Gräs* kunde avse grön växtlighet i allmänhet, men användes även i betydelsen ’ört’ och ’växt’ som efterled i växtens namn. I Läkebok 7 står det t. ex. *Tag gress som hether pollegium* (par 6, *polejamynta*, *mentha pulegium*), och ett rätt stort antal växtnamn med *-gräs* som efterled är kända: Se tabell 1.

I förleden kan det vara växtplatsen som inspirerat namngivaren t. ex. *aker-* och *haffs-*. Det kan också vara växtens användning föresvävat tanken t.ex. *lungogräs* som bl.a. ansågs vara hostdämpande. Byttogräs har in på 1900-talet använts för att göra ren tråkäril i lanthushället, medan hönsgräs väl fått sitt namn av att växterna var särdeles uppskattade som hönsmat.

Det kan också vara växtens utseende som inspirerat vid namngivningen. Blåsippans blad ansågs likna levern och bota leversjukdomar, efter principen lika botar lika, därav *livergräs*. Eller smaken – *salso gräs* för bitterkrassing. Men den namngivning som kanske en gång var genomskinlig kan också ha gått förlorad i historiens dunkel, t. ex. *näsagräs* (röllika) som användes för att rena sår och ansågs vara blodstillande (Lb 3:78) eller *kattosta gräs*, *ormagräs*, *miolenagräs* och *smultronagräs*.

Jordhumble rymmer möjligen en eller flera folkliga växtfamiljer. *Jordhumble* används av Peder Månsson om thymus, timjan. Den nämns i Bondakonst, i avsnittet om biodling, där det står, *oc wilya bij haffwa markena fwilla mädh smaa yrther*, *oc enkannelika yrtherna kallas thimus thet är jordhwmbble* (Bondakonst s. 296) och i ett recept på syltad kål (Bondakonst s. 355). I receptet läser vi ... *oc yrther wälsmakande*

Fornsvenskt namn	Nusvenskt namn	Nutida latinskt namn
akergres	småborre	agrimonia eupatoria
bygräs		ej identifierat
byttogräs	älggräs	filipendula ulmaria
gräs	växter och örter i allmänhet	-
haffs gress	alger	zostera marina
hönsa gräs	trampört våtarv	polygonum aviculare stellaria media
katosta gräs ville	kattost/malva	malva silvestris /vulgaris /borealis
kattosta gräs	kattost/malva	malva silvestris/vulgaris/borealis
livergräs	blåsippa	anemone hepatica.
lungogräs	kungsljus lungört	verbascum thapsus pulmonaria offic
miolenagräs	mjölon	arctostaphylos uva ursi
näsagräs	röllika	achillea millefolium
ogres	klint dårrepe	agrostemma lolium temulentam
orma gräs rooth	gulkämpar blodnäva	plantago maritima geranium sanguineum
ormagräs	bräken	dryopteris
salso gräs*	bitterkrassing	lepidium latifolium
smultron smultrona gräss	smultron	fragraria vesca
yrta gräs	örter i allmänhet	-

Tabell 1 över fornsvenska, nusvenska och latinska namn.

j bland som är tör fenekal, oc jordhwmbtle. Här kan man alltså inte vara helt säker på vilken växt som avses. Peder Månsson är nämligen den enda (kända) författare som använder beteckningen *jordhumle* om timjan, och ser vi framåt i tiden tas namnet endast upp av 1600-talets svenska botanister och försvinner sedan (Lyttkens s.v. timjan).

Jordhumle förekommer i det svenska medeltida materialet även om läkebetonica, stachys officinalis och om åkervinda, convulvulus arvensis (Meijerbergs arkiv 7). Linné anför i Flora suecia *jordhumle* för trifolium aureum, gulklöver, från Småland, för hypericum perforatum, johannesört, från Skåne och för achillea millefolium, röllika, från Roslagen. Inga av dessa referenser är dock belagda i det svenska medeltida materialet. I forndanska förekommer *iorth humlæ* om läkebetonica liksom i fornvästnordiska som även nämner achillea millefolium, röllika (HZ s.v. *jordhumli*).

Ser vi framåt i tiden kommer *jordhumle* att användas om ett stort antal växter både på svenska och danska (Lyttkens, Lange). Däremot förefaller *jordhumle* saknas i norska dialekter liksom i tyska (förekommer ej i OA Høeg eller Marzell).

Jordhumle skulle alltså kunna vara exempel på en folklig växtfamilj, kanske flera. En del av växterna är nämligen goda dragväxter för bin – en kunskap som var betydelsefull under medeltiden. Andra kan ha använts vid ölframställning. Då skulle *jordhumle* ha kunnat avse växter som kunde ersätta humle vid ölframställningen, men som till skillnad från äkta humle växte på marken. Eftersom det är så många sinsemellan obesläktade och till utseende mycket olika växter som fått namnet *jordhumle* är det mindre sannolikt att det skulle röra sig om förväxlingar och dålig växtkännedom. Här återstår dock en hel del forskning innan vi kan vara någorlunda säkra.

Medeltida trädgårdar

Avslutningsvis kommer jag att diskutera några litterära uppgifter om medeltida 'trädgårdar'. Även här föredrar jag att börja med lagtexterna eftersom de även på denna punkt får antas ha sitt ursprung i existerande förhållanden. I lagarna finns fyra olika sammansättningar med det fornsvenska ordet *-garder* som betyder 'inhägnat område'. Lagarna nämner *humblagarde*, *trägarde*, *yrtagarde* och *kalgarde*, vilka alla bör ha funnits på 1300-talet.

Humlegården nämns redan i SdmL, VmL och HL, MeLL, MeST och KrL. Där kan knappast ha odlats något annat än humle, och det råder ingen tvekan om deras existens.

'Trädgården' kan enligt Magnus Erikssons landslag innehålla äpplen och annan frukt liksom aplar och andra fruktträd (tjuvabalken 24,25, edsöresbalken 46). 'Trädgård' verkar ännu inte användas i sin nysvenska mycket vidare betydelse utan skulle faktiskt kunna betyda inhägnat område med (bärande) träd. 'Trädgårdar' nämns också i VgL, UpL och SdmL. Följande skrivning från 1494 stöder antagandet om att 'trädgård' kan ha en snävare betydelse än i dag: *ena kaalgardztompt liggendis nordhan nest lasse torbionssons gardh oc jne j trädgårdhenom* (Arboga stads tänkebok 3 s. 29 år 1494). (en kålgårdstomt som ligger strax norr om Lasse Torbionssons tomt och inne i trädgården). Helt säkert kan man förstås aldrig vara. Det finns många sammansättningar med *trägard*, t. ex. **trägards deghia* f., **trägards dränger*, *trägards mästare*, **trägards stadher*, **trägards tomt* (fler belägg hos Söderwall), vilket väl måste tolkas så att trädgårdar inte var alldeles ovanliga.

I Magnus Erikssons landslag står "Nu går någon i en annans örtagård eller kålgård och stjäla lökar, örter eller kål" (tjuvabalken 26). Det skulle kunna tolkas så att det växer lökar och örter i örtagården medan kålen växer i kålgården. Någon ledtråd till vad som avses med örter får vi dock inte i lagarna. Just *yrtagarder* nämns på många ställen i den medeltida litteraturen, men då där finns en glidning mellan ordets egentliga betydelse och den bildliga betydelsen är slutsatserna inte alltid självklara. I "dygdens örtagård" växer rosor och liljor medan en yrta blandare är en person som bereder läkemedel av örter (Sdw s.v. *yrta*

blandare). Det är också värt att komma ihåg att det medeltida *yrta* i skrivna källor ofta, men inte alltid, avser medicinalväxter – å andra sidan är de flesta växter vars namn vi känner till någon gång använda som medicinalväxter, även kryddväxterna, vilket gör det omöjligt att veta vilket betydelseomfång det medeltida ordet ört hade. Man kan alltså inte dra slutsatsen av hittills kända skriftliga uppgifter att man odlade blommor, kryddor och medicinalväxter i örtagården. Svenska namn på växter som endast odlas för sin skönhets skull är förekommer knappast heller i litteraturen – även rosor och liljor förekommer i medicinalväxtsammanhang. Att det däremot är det troligt att både kryddor, medicinalväxter och vissa blommor odlades i örtagården är en helt annan sak.

Fornsvenskt *kål* avses, som framgått ovan, vanligen alla växter med ätbara blad, men att måla upp en bild av kålgården som innehållande allehanda grönsaker kan leda tanken bort från att det faktiskt omnämns många olika slags växter med ätbara blad under medeltiden. Växter som inte alls behövde vara släkt med varandra. Det är troligt att åtminstone några av dessa också odlades. (jfr ovan under folkliga växtfamiljer). Även om vi vet att det odlades örter och bönor så är det tveksamt att placera dessa växter i kålgården. Örter och bönor brukar inte omtalas som kål.

Utöver lagarna finns det även en rad andra viktiga källor för olika typer av '-gårdar' t. ex. jordaböckerna, och det finns en rad olika sammansättningar med *-garder*: **fikona gardher*, *hagha gardher*, *krydda gardher*, *lusta gardher*, **oleo gardher*, *olio gardher*, *olio trä gardher*, *rosa gardher*, *rovo gardher*, *trea gardher*, *äpla gardher*. En hel del forskning återstår återstår. Med genomgången här har jag enbart velat understryka att uppgifterna i våra medeltida lagar är mycket knapphändiga, och att vi där har få uppgifter om vad som odlades i de nämnda '-gårdarna: äpplen och annan frukt, humle, lök, kål och örter.

Slutord

Vår bild av medeltidens litterära växtvärld är, som framgått, helt avhängig av den typ av texter som bevarats till vår tid. I de juridiska och ekonomiska texter som tillkommit inom det svenska samhällets ramar nämns ett jäm-

förelsevis litet antal växter som alla har ekonomisk betydelse, och vars namn är gemensamma för hela Norden. I de texter som skrivits under främmande inflytande har merparten medicinskt intresse. Där nämns ett stort antal läkeväxter. Många av dessa växer inte i Sverige, några var okända för dem som skrev texterna och flertalet får namn som visar att såväl växten som kunskapen om dess egenskaper inte är inhemska. Ett litet antal

växtnamn visar dock på inhemska kunskaper. De folkliga växtfamiljerna kål och gräs leder till tanken att det för många medeltida människor kanske fanns bara kål och gräs. Kål för människorna och gräs för djuren. Baggasöta (*Gentiana purpurea*) visar att växten importerats från Norge och byttgräs användes så sent som i slutet av 1800-talet för att skura träkärl i lantushållet.

Inger Larsson

Källor

- Götagarna: VgL=Västgötagarna, ÖgL=Östgötagarna,
Svealagarna: UpL=Upplandslagen, VmL=Västmannalagen, SdmL=Södermannalagen,
DL=Dalalagen, HL=Hälsingelagen,
MeLL=Magnus Erikssons landslag, MeST=Magnus Erikssons stadslag
KrL=Christoffers landslag
Holmbäck, Å. och Wessén, E., 1933–1946, *Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar*. 5 vol. (1. *Östgötagarna och Upplandslagen*. 2. *Dalalagen och Västmannalagen*. 3. *Södermannalagen och Hälsingelagen*. 4. *Skånelagen och Gutalagen*. 5. *Äldre Västgötagarna, yngre Västgötagarna, Smålandslagens kyrkobalk och Bjärköarätten*). 2 oförändrade upplagan. 1979. Stockholm.
—1962, *Magnus Erikssons landslag i nysvensk tolkning*. Skrifter utgivna av institutet för rättshistorisk forskning. Rättshistoriskt bibliotek 6. Stockholm.
—1966, *Magnus Erikssons stadslag i nysvensk tolkning*. Skrifter utgivna av institutet för rättshistorisk forskning. Rättshistoriskt bibliotek 7. Stockholm.
SSGL= *Corpus iuris sueo-gotorum antiqui. Samling af Sweriges gamla lagar, på kongl. maj:ts nådigste befallning utgifven af d. H. S. Collin och C. J. Schlyter*. Stockholm, hos Z. Haeggström. Del 1. 1827. Del 2–13. 1830–1877.
Alvered, Zeth, 1996, *Gregers Matssons räkenskaper*. Utgivna med kommentar och register. SFSS 263.
—1999, *Gregers Matssons kostbok för Stegeborg 1487–1492*. Utgiven med kommentar och register. SFSS, serie 1, 83.
—2000, *Två senmedeltida räkenskapsböcker : Folke Gregerssons (Lillie) gårdsräken-skaper för Lindö(?) m.m. 1496-1501 eller senare och Britta Hansdotters (Tott) på Åkerö uppbörds- och utgiftsböcker 1507/1508-1511/1512* / Utgivna med kommentarer och register. SFSS, serie 3.
Arboga stads tänkebok I–III. Utg. av Erik Noreen och Torsten Wennström. 1935–40. SFSS 53.
Bondakonst se Månsson, Peder, 1983.
DS= *Diplomatarium Suecanum*. Stockholm 1829–.
Gejrot, Claes, 1996, *Vadstenadiariet*. Latinsk text med översättning och kommentar. Handlingar / Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter 19.
Gunneng, Hedda, 2003, *Biskop Hans Brasks registratur*. Textutgåva med inledning. SFSS 85.
Hauberg, Poul, 1936, *Henrik Harpestræng Liber herbarum*. København.
Klemming, G. E., 1883-1886, *Läke- och örteböcker från Sveriges medeltid*. SFSS 26. Stockholm.
Kristensen, Marius, 1908-1920, *Harpestræng Gamle danske urtebøger, stenbøger og kogebøger*. København.

Larsson, Inger (forthc.) *Millefolium, rölika och näsegräs. Medeltidens litterära svenska växtvärld*. Planeras utkomma vintern 2007/2008.

Lb se Klemming

Månsson, Peder, 1983, *Peder Månssons Bondakonst jämte parallelltexter*. Utgiven med inledning och kommentar. SFSS 75.

Månsson, Peder, 1913-1915, *Peder Månssons skrifter på svenska*. Efter handskrifter i Stockholm, Uppsala och Linköping. SFSS 43.

Månsson, Peder, 1845, *Peder Månssons Strids-konst och Strids-lag*. Efter författarens handskrift. SFSS 3.

SFSS= *Samlingar utgivna av Svenska Fornskriftsällskapet* 1–. 1844–.

Stockholms stads Jordebok, 1475-1498, Samfundet för utg. af handskrifter rörande Skandinaviens historia / genom Hans Hildebrand. Stockholm 1891.

Ordböcker och andra uppslagsverk

Corneliuson, Jens, 1997, *Växternas namn*. Wahlström & Widstrand.

Heizmann, Wilhelm 1993, *Wörterbuch der Pflanzennamen im Altwestnordischen*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 7. Berlin. New York.

Høeg, Ove, Arbo, 1976, *Planter og tradisjon*. Oslo.

Jenssen-Tusch, H., 1867-1871, *Nordiske plantenaavne*. Köpenhamn.

Lange, Johan, 1959, *Ordbog over Danmarks plantenaavne*. Köpenhamn.

Lyttkens, Aug., 1904-1906, *Svenska växtnamn*. Lund.

Marzell, Heinrich 1943-1979, *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen* 1-5. Leipzig/Stuttgart/Wiesbaden.

Sdw= Söderwall, K. F., 1884–1918, *Ordbok öfver svenska medeltidsspråket*. I–II. Lund. Med supplement.

Schlyter, C. J., 1877, *Glossarium ad Corpus Juris Sueo-gotorum Antiqui – Ordbok till Samlingen af Sveriges gamla lagar*. SSSL band 13.

<http://linnaeus.nrm.se/flora/html>

Övrig litteratur

Carlquist, Jonas, 2002, *Handskriften som historiskt vittne. Fornsvenska samlings-handskrifter - miljö och funktion*. Stockholm.

Kurschat-Fellinger, Sabine 1983, Kranewitt. *Untersuchungen zu den altdeutschen Übersetzungen des nordischen Wacholderbeertraktats*, Pattensen/Han. 1983. Mittelalterliche wunderdrogen-traktate 3).

Paneldebatt

På eftermiddagen gavs tillfälle att diskutera och ställa frågor till de medverkande föredragshållarna under friare former. Frågorna handlade mycket om hur man kan presentera ett växtmaterial, vilken sidoinformation som behövs för att förstå hur växterna användes etc. Mycket av växtmaterialet har troligen både använts som ingrediens i maten, men även som läkemedel, något som påverkar hur de har planterats och skördats.

Medverkande:

Inger Larsson (IL), Per Arvid Åsen (PAA), Kjell Lundquist (KL), Ingrid Dyhlén Täckman (IDT), arkeolog Ann-Marie Nordman (AMN). Moderator: Hanne Romanus (HR)

HR: Vilka växter eller växtgrupp tycker ni skulle kunna ha en nyckelroll i en framtida rekonstruktion av en klosterträdgård?

KL: Om Nydala vill bli uppmärksammat i hela Skandinavien då ska man börja med att ta i anspråk en liten plätt mark utanför det egentliga klosterområdet. Och så ska man samlar hela sortimentet av kända medeltidsväxter fram till reformationen. För var och en av de här arterna skall man försöka eftersträva en så tidsautentisk proveniens som möjligt. Vi har gjort så på Ven och det har ingen tidigare gjort i Europa, och det är det som gjort att succén blivit så stor. Då leker man inte medeltida trädgårdsarkitekt inne i klosterområdet utan man presenterar växterna på ett modernt sätt – på en annan plats men ändå nära. Efter hand skulle man kanske kunna flytta in något i trädgården. Det skulle bli det enda stället i Europa där man på en och samma plats kan ta del av dessa kanske 180 introducerade trädgårdsväxter plus ytterligare något hundratal av före detta vilda svenska växter som har brukats av människor. Det är min önskelista!

IDT: Min önskelista är att gå igenom alla makrofossilanalyser som har gjorts och utifrån dem få fram några växter. Skelört har jag redan sett i flera fall, vilket var vanligt. Jag tycker också att man skulle inventera bytomter där det finns kvar en del äldre material, som t ex äldre rosor, och se vad det kan ge av kunskap om de äldre växterna.

IL: Tanken att man samlar allt på ett ställe, som Kjell föreslog, skulle vara unik. Man kan därefter fylla på med hur mycket kunskap som helst, men man har en fin början i så fall.

PAA: Det är viktigt att samla växter på en plats, men det är också viktigt att ha dubletter på ett annat ställe om det skulle gå fel. I Kristiansand har vi en sådan samling men självklart koncentrerar vi oss på norska plantor, men där vi inte hittar norskt material vill vi gärna ha svenskt eller danskt material. T ex den ålandsrot, *Inula helenium* som nämnts, den skulle jag gärna ha en dublett av för den går inte att finna i Norge. Vi har redan dessa plantor som jag visade i odling – Isop, hjärtstilla osv. Vi har också snöklocka, *Leucojum vernum*, från Ulvåsa. Mitt viktigaste besked är alltså att ha dubletter, det skulle vara katastrof om en sådan samling skulle försvinna och det är också väldigt viktigt att sådana samlingar förankras på platser där man är säker på att det kommer pengar varje år, att det är lång kontinuitet. Det är en trend i Europa, även i Norge, att de botaniska trädgårdarna får en ny uppgift – nämligen att ta till vara på de gamla sorterna.

KL: Den undersökning som du Per Arvid har gjort och redovisat är imponerande, att utifrån ett par mils radie från varje kloster gå igenom uppgifter som finns lokalfloristiskt och som finns i herbarier. Det är ju en konkret sak som kan göras här i Nydala, det finns ju alltid duktiga botanister, och se om det finns något slags mönster i de växter som man misstänker har medeltida ursprung. Nu

---

gick jag runt kyrkogården som hastigast och fann en väldigt speciell dubbel tusensköna - den är ju ”skum”, den växer nästan överallt på kyrkogården. Jag tror att man här på Nydala kan engagera människor genom att inventera med någon mils omkrets, och framför allt sammanställa alla inventeringar som har gjorts, som det nya Smålands Flora-projektet; gå igenom herbarierna och sen arbeta med Per Arvids metodik. Det kan publiceras i en skrift för sig och jag tror det kan få folk engagerade som hittills inte finns med i projektet.

Munkarnas hantering av läkeväxterna – de var ju yrkesmän och borde haft dagliga rutiner. Det måste ha funnits någon manual som spreds bland cisterciensermunkarna. Kan man via det få någon ledtråd över vilka växter som användes?

PAÅ: Jag vet inte i detalj vad som finns, kanske är det bra att det inte finns så mycket. De nämner angående åderlåtningen, att efter att de har åderlåtits så finns det en växt som de skulle dricka, och jag föreställer mig att det borde ha varit ett ganska vedertaget bruk i hela den världen som omfattar munkar och munkväsendet. Det är faktiskt det första jag sett av sådant. Och så har jag sett från utgrävningar i Skottland från ett medeltida sjukhus – Soutra – där man fann det exakta mängdförhållandet mellan olika giftplantor som användes som bedövningsmedel under operationer, och man har funnit tydliga rester av bolmört, odört och opievallmo. I klosterutställningen i Varnhem visas ett överarmsben som är spjälkat med kopparplåtar, under medeltiden måste man alltså haft någon form av bedövningsmedel när man kunde företa en sådan operation. Alla dessa tre örter har man funnit i medeltida lager i både Norge och i Sverige.

När försvann den här kunskapen och övergick till häxkonst? Munkarna gick väl aldrig ut med recepten, men hölls de hemliga?

IDT: I de här läke- och örtaböckerna som är översatta till svenska, där framgår vilka växter man ska blanda och vad de är bra för, där-

emot står det inget om proportioner. De är alltså inga direkta recept, men en hel del av det här är ju ogiftigt och en del måste bygga på praxis. Jag tror att den kunskapen har traderats vidare, den har levt vid sidan av den vanliga läkekonsten ända fram till våra dagar. Även innan munkarna kom måste det ha funnits en hel del folkmedicinsk inhemska kunskap som hade lagrats genom åren och den vet vi inget om, åtminstone från medeltiden – det är möjligt att man kan se mer från 1500- och 1600-talen. Den inhemska kunskapen kan ha förts vidare genom att munkarna gick ut och frågade hur man här på detta ställe t ex botade hästar, och sen därigenom har förts vidare.

KL: Å ena sidan är jag helt övertygad om att en hel del praktik, som var så allmänt känd att den omfattades av så gott som alla, har gått förlorad för att den inte har skrivits ner. Men konkreta läkeböcker, eller embryon till sådana, har funnits tidigt. I hela Europa finns det mycket handskriftsmaterial från medeltiden. Detta utgörs inte bara av växtlistor utan också av texter med bilder där växternas dygder beskrivs och hur de doseras. Så fort boktryckarkonsten kom spreds de vidare. Inom kyrkan fanns Henrik Harpestreng, en dansk kanik i Roskilde. Han har skrivit ett par verk och där finns även doseringar; vi har även nämnt det som vi kallar Macer Floridus osv. Jag tror att den allmänna kunskapen i klostertillsammanshangen som kan ha gått båda vägarna, från den lokala kontexten in till klostren och från klostren ut till folket, har kombinerats med skriftkällor – på vissa ställen säkert många och omfattande och på andra några enstaka. Men när skedde då delningen mellan medicin och botanik? Detta tror jag att professor Gunnar Eriksson fångar i första meningen i verket *Botanikens historia i Sverige*, när Theophrastos på 300-talet före Kristus börjar skilja ut den lärda botaniken från de grekiska rhotomerna – de växtsamlare som samlade in örter för folklig bot. Sedan har det varit två spår hela tiden – den folkliga botaniken för botande och den lärda botaniken. Bara någon mil härifrån ligger Rydaholm där Arvid Månsson var verksam. Han kom med sin läkebok 1628. Där kan vi bara spekulera – det är hundra år efter det att Nydala lades ner – hur

mycket av den folkliga botaniska kunskap som Arvid Månsson tar upp i sin tjocka örtabok som kan ha någonting med Nydala att göra. Linné förklarar i och för sig hur Arvid Månssons folkliga botanik tillhörde det sämsta som han läst! Men de behöver varandra de här spåren – det rent folkliga och det rent vetenskapliga, men ibland går de inte alls ihop.

Det sas att man skulle presentera sina växtsamlingar på ett modernt sätt, hur gör man i Kristiansand – hur presenteras de?

PAÅ: Vi presenterar tusen år av trädgårdshistoria, så medeltiden är bara en del av det vi visar upp – vi har även renässans, barock osv. Vi har presenterat växterna i grupper efter tidsepoker, detta är sättet som samlingarna är uppbyggda efter. Samlingarna är ju under uppbyggnad och medeltiden har en sektion och varje tid har sin egen avdelning. Vi bygger upp ett eget medeltids- eller klostersortiment och det mesta handlar om resurser. Vi skulle gärna presentera alla nordiska klosterväxter, men vår trädgårdsmästare säger att vi inte får sätta en enda planta till i jorden för det kräver resurser. Det finns ju flera exempel på klosterträdgårdar, åtminstone i Danmark där jag sett att man ordnat växterna i t ex en kvadratisk bädd. Men det finns flera teckningar över hur man rent fysiskt kan utforma trädgården.

Man slås av att många av våra grönsaker och kryddor tidigare har varit medicinalväxter och vi vet ju inte om munkarna har använt dem som läkemedel eller som mat. Det är ganska avgörande – en samling växter behöver en förklaring till vad man hade dem till och man borde också försöka använda dem. Våra tidigaste morötter var t ex förmodligen inga delikatesser utan ganska stensliga saker, små hårda intetsägande bitar och sånt kommer fram om man börjar använda dem.

IDT: Jag tycker du har helt rätt där, men det blir också knepigt. Om man har tandvärk ska man gnida tänderna med morötter t ex. Det blir ju väldigt vitt – ska man ta med allt man

vet eller ska man ta med det som är rimligt kan man fundera över. Eller ska man utelämna det som är farligt?

PAÅ: Jag tror en annan föreläsare här nämnde att personen ville sätta upp allt som en läkeört kunde användas till, men fick ge upp – och det har jag också fått göra. Det är den vanligaste frågan från besökare – ”Vad användes denna till?”. Och då skulle jag vilja rycka på axlarna och svara ”Allt!”. Det är väldigt vanskligt att sätta upp en komplett lista – det blir sida upp och sida ner med ordinationer mot allehanda åkommor.

KL: De försök till planteringar av medeltida material som jag har sett hamnar i ett mellanläge. De presenterar inte hela sortimentet utan bara det mest lättåtkomliga, och det på ett sätt som gör att de besökare som kommer dit inte vet om det är ”på riktigt” eller inte, för det ser ändå lite medeltida ut. Det måste inte vara fel men pedagogiken är besvärlig. Var och en som vill kan ju utifrån moderna tolkningar av klosterplanen i S:t Gallen gå hem i sin trädgård och nästan måttriktigt plantera sin egen S:t Gallen-trädgård. Och det ger en hel del, på sitt sätt, men i en sån här kontext tycker jag att varje art bör tala för sig. Man bör ta en utgångspunkt i materialet, kanske på linje; kanske en bädd här och en bädd där. Det finns inget som hindrar att man i temporära eller permanenta utställningar kan ha kurser gällande användning i matlagning, ofarlig medicintillverkning eller i färgning. Men ingenstans finns hela denna samling placerad, utan man har begränsat sig hårt. I Vadstena har man ganska många i örtagården men inte alla. Det är först när man har hela sortimentet som man med tid och kraft och resurser kan låta det här konceptet blomma ut.

Jag jobbar på RAÄ med ruiner och vi förvaltar bland annat Alvastra klosteruin. Vad gör vi med den och med trädgården med växter som inte är medeltida. Den trädgården har ju ett värde ändå, utifrån vad man tidigare valde att göra?

IL: Först tycker jag man ska göra en dokumentation, man glömmer alltid bort vad som finns – att man fotograferar och gör alla

---

växtinventeringar, det är jätteviktigt. Det händer alla historiska parker, att man gör något som man menar är fel, och då har man det dokumenterat för framtiden innan man går in och gör något nytt. Börja med det, hela platsen, det tar sin tid och man får ta små steg och gå försiktigt fram.

KL: Alvastra och Nydala kommer att bli olika, som en konsekvens av att åren har gått och att man nu erkänner hur svårt det är. Det gör det inte mindre spännande, snarare tvärtom. Fler dras in i frågeställningarna och man arbetar laborativt. Det föder både en vetenskaplig nyfikenhet och en praktisk lust. Man måste inte, när trädgården har vilat flera århundraden, gå ut och göra någonting på studs. All heder åt Nydalaprojektet för den hållningen.

Jag tänkte höra lite om klimatet, vad jag har lärt mig har vi haft det varmare och kallare under olika perioder. Har ni sett i er forskning hur växter har försvunnit eller vandrat in med klimatändringar?

KL: Ja, du väcker ett jätteämne. Järnåldern heter ju järnålder efter de nya skärande redskapen av järn, vilka delvis var en följd av en genomsnittlig klimätförändring motsvarande tre grader. Denna gjorde att djuren inte kunde gå ute och beta året runt utan man fick istället ställa dem på vintern. Sedan pratar vi också om den lilla istiden från medeltiden fram till 1600-talet med vissa avbrott under några decennier. Det enda jag har sett konkret, det är att krolliljan förklaras av författare under 1700-talet för att inte sätta frön. Nu vet vi ju att den sprider sig våldsamt med frön. Det kan ha betytt att många av de arter som introducerades tidigare inte blev så långlivade. Många gör ett stort nummer av den lilla istiden under 1500-1600-talen, medan andra inte ens vet om att man har pratat om den. Den hade en påverkan på de växter som ligger på marginalen. Som en följd av det senaste decenniets klimätförändring odlar vi i Skåne nu på friland arter som inte skulle klarat sig tidigare, så det är klart att på marginalen har det haft en betydelse, men det är riskabelt att bli alltför precis.

Hade munkarna pillertillverkning?

HR: Enligt Harpesträng, var det mest gröt och omslag mm.

IL: Under slutet på 1500-talet börjar man göra piller, men jag är lite osäker.

KL: Det pratas tidigt om både ett inre bruk och ett yttre bruk. Destilleringskonsten utvecklas ju från medeltiden för att kulminera under 1600-talet. Det man gör är att man blandar drogerna antingen med vatten, olja, eller alkohol. Sedan har vi de svåra begreppen; t ex ett *electuarium* – ett plåster som är som ett mos- eller grötomslag. Just piller har jag inte stött på, det kom nog senare. Men det är en intressant fråga.

Skelörten, är den inhemsk eller introducerad? När vi jobbade med Husebybruk och rörde om i jorden så började det växa skelört. Kan man förutsätta att man odlade den som läkeört på 1600-talet då bruket uppstod? Vi jobbade med att rensa slagghögar och ett år efteråt så började det växa skelört där.

KL: Ja, eller till och med ännu tidigare. Det första skandinaviska belägget är från ca år 900 från Stengade på Langeland i Danmark. Ett annat är från Svenborg på 1200-talet. Den är alltså inte ursprungligt vild i vår flora, men den har ju funnits under så lång tid att den kan ha börjat uppträda på sekundärlokaler som följd av en introduktion på en tidigare plats. Det betyder inte att varje ställe där vi hittar skelört måste utgöra en äkta reliktpopulation. Den kan ha spridits både sekundärt och tertiärt.

Ett sånt här stort projekt med en så här stor bredd är ju väldigt spännande. Jag funderar på om det skulle vara möjligt att gå vidare med samarbetet som ni har haft med t ex Norge på ett nordiskt plan där t ex Danmark skulle vara med? Och att arbeta vidare med den modellen som det här projektet har haft.

HR: Vi har ju haft enskilda kontakter; Per Arvid Åsen från Norge och tidigare har vi haft Brian Patrick McGuire från Danmark vid förra seminariet. Vi är tidsbegränsade men det är en önskan från oss i projektet att det kan bli sådana spinoff-effekter, att det här inte bara slutar och så tas frågan aldrig upp igen, utan det kanske kan trigga igång andra projekt. Ingen skulle vara lyckligare än vi i så fall, men det är inget som ligger inom vår handlingsmöjlighet att bredda det ytterligare.

Vad finns det för historiska kunskaper inom nuvarande cistercienserkloster, finns det levande traditioner där om hur man brukar trädgårdarna?

PAÅ: Dagens munkar kan nog inte tillföra så mycket växtkunskaper – jag tror vi har en romantisk syn på det. Men det har grundats ett nytt kloster på Tautra, ett nunnekloster. Det ska öppnas nästa år och man bygger klostret nu. De går nu ut och ber folk att komma med örter till klostret. Det är främst en sekundär sak, och i första hand är det gudslivet som är det viktigaste.

**Vad gäller örter så skördar man ju vid olika tillfällen, vid olika väderlek osv. Man skördar roten och man skördar blomman – olika saker som är aktiva för läkekons-
ten. Det finns väl vedertaget, munkarna måste väl ha vetat när man ska skörda? Och torkning – det är väl något som hör munkarna till?**

KL: I Grekland, på Kreta, i Mellanöstern – där finns ju allting torkat att köpa. Och man kan nästan tänka sig att det är en obruten tradition sedan tvåtusen år. Om det är blad och blomdelar det handlar om då får de ju skördas vid rätt tid, för användning under resten av året. Förkylningsmedel som fläder och älggräs måste ju skördas precis när de har börjat blomma, och resten är i knopp, för att de ska ha bra verkan. Det är inte så lätt på vintern att bara gå ut och sprätta upp rötter. Dessa förvarades torkade eller i olja, eller när destilleringskonsten kom i alkohol; i tinkurer baserade på alkohol eller vatten. Detta var en

etablerad verksamhet även på svenska apotek. Fram till 1970-talet såldes torkade örter, vilka sen drogs tillbaka då man ansåg det vara för riskabelt med jordbakterier.

Hur förvaltas den nyvunna kunskap av den slag som vi har pratat om idag, dvs interdisciplinär kunskap? Hur kan den levandegöras, dokumenteras och spridas så att den lever och fortsätter att leva. Vilka tar hand om ansvaret och ekonomin för det här?

HR: Hela projektet Nydala klosterträdgård har haft som avsikt att dels bygga upp en struktur för att ge en bredd och utveckling inom projektarbetet. Men lika viktigt har varit att denna struktur i sina delar också ska kunna övertas när det väl avslutas. Vilken form är inte klart än. Det kan t ex låta sig göras i en förening eller via en stiftelse.

KL: På Ven i Öresund, gällande Tycho Brahes trädgårdar, var det en samfinansiering av Riksantikvarieämbetet, Crafoordska stiftelsen och Landskrona kommun. Man startade med en budget på fem miljoner kronor. Det var initialt Riksantikvarieämbetet som förvaltade fornlämningen tillsammans med Landskrona kommun. Mycket hängde på en enda viktig person, kulturchefen Christin Nielsen. Därefter har fastigheten förts över till Statens fastighetsverk. I princip spelar det ingen roll vem som driver den, men det krävs ett tydligt ledarskap, en tydlig huvudman. Pengar är ett mindre problem. Man får göra så mycket som man har råd med, bara man har en långsiktighet och kontinuitet och någon huvudman som är klar över att vi nu sysslar med detta ett par decennier eller hundra år. Vi gör lite det ena året och lite mer nästa år och det tredje året så gör vi ingenting. Värnamo kommun har ju egentligen en fantastisk möjlighet att placera sig på världskartan i fråga om ett långsiktigt engagemang.

PAÅ: Kristiansand är ju en botanisk trädgård och vi har en offentligt finansierad budget, och förhoppningsvis kommer vi fortsätta med det i framtiden. Vi är en del av det botaniska trädgårdssystemet och vi samarbetar

---

med universitetens botaniska trädgårdar. Som museum så arbetar vi för evigheten!

Har man någon ambition att fortsätta de arkeologiska undersökningarna, eller är de avslutade?

AMN: Regelrätta undersökningar av den sorten som vi gjorde har vi inte några planer

på, men vi har planer på att gå vidare och försöka hitta lager som man kan ta makrofossilprover på, det håller vi fortfarande på att undersöka – men vi behöver pengar också. Det är på gång men ingen arkeologisk undersökning är aktuell just nu.

Tekniska och administrativa uppgifter

Jönköpings läns museums dnr: 267/06
Beställare:.....Värnamo kommun
Rapportansvarig: .....Jonas Haas, Hanne Romanus Haas

Denna rapport har producerats av Jönköpings läns museum och bekostats av Projekt Nydala klosterträdgård genom generöst bidrag från Sparbanksstiftelsen Alfa. Denna version kan hämtas ner kostnadsfritt från hemsidan www.nydalaklostertradgard.se Tryckt rapport beställs via Föreningen Nydala klosterträdgård. För kontaktuppgifter se ovannämnda hemsida.

Seminarieret har arrangerats inom ramen för projekt "Nydala klosterträdgård" med stöd från Värnamo kommun, Jönköpings läns museum samt Sparbanksstiftelsen Alfa